

Təbiətdən istifadənin iqtisadiyyat.

Mövzu1 .

Təbiətdən istifadə -təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində insanları ətraf mühitə təsiridir.Hal -hazırda təbiətdən istifadə iki əsas istiqaməti özündə birləşdirir.

1.cəmiyyətin tərbi ehtiyatlarla olan tələbatını təmin edən və ətraf mühitin lazımı Nəzəkeyfiyyətini saxlayan məqsədyönlü fəaliyyəti kimi;

2.təbiətlə cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqə və təsiri prosesində yaranan münasibətlər sistemi kimi.

Təbiətdən istifadə insan fəaliyyətinin elə bir sahəsidir ki, təbii mühitin dəyişdirilməsi ilə birbaşa və ya dolayı əlaqədardır. Onun aşağıdakı növləri vardır:əsas (meşə,su təsərrüfatı.hidroenergetika, kənd təsərrüfatı və s.); köməkçi (istehsal proseseində sudan istifadə); kənar (ətraf mühitin çirklənməsi).

Hüquqi nöqteyi- nəzərdən təbiətdən istifadə iki yerə bölünür: ümumi və xüsusi.Ümumi təbiətdən istifadə hansısa xüsusi icazə tələb etmir. Bu fəaliyyəti əhali tərəfindən təbii hüquq kimi qəbul edilir. Təbiətdən istifadənin xüsusi formaları insanlar və təsərrüfat subyektləri tərəfindən dövlət orqanlarının xüsusi icazəsi olduqda realizə olunur. Bu fəaliyyət məqsədilə səciyyə daşıyır və torpaqdan ,sudan,yerin tərkibindən,meşədən istifadəyə və s. bölünür.

Təbiətdən istifadə iqtisadiyyatının böyük bir sahəsini əhatə edir. Makrosəviyyədə o təbii ehtiyatlarınistismar və bərpası,ətraf mühitin mühafizəsi üzrə ixtisaslaşmış təsərrüfat sistemləri ilə tərənnüm olunur. Gündən -günə bu sahələrin strukturu da mürəkkəbləşir. Məsələn.bütün dünyada bu gün təbiəti mühafizə üzrə ixtisaslaşmış maşın, qurğu və cihazları və ekoloji xidmət sektoru formalaşır.

Regional səviyyədə təbiətdən istifadəbreglobal ekoloji infrastruktur,zibil və tullantı emalı,təmizləyici komplekslər,regional ekoloji monitoring,xüsusi qorunan ərazi vəs kimi sahələri əhatə edir.

Təbiətdən istifadənin iqtisadiyyatı elminin əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

- 1.-təbiətdən səmərəli istifadə üsulu. Vasitə və formalarının tədqiqi. Normal həyat fəaliyyəti üçün şəraitə nail olunması;
2. – resursların hərtərəfli və kompleks istifadəsinə yönəlmiş tədbirlərin əsaslandırılıb hazırlanması;
3. – iqtisadiyyatın ekolojiləşdirilməsinin əsaslandırılması;
- 4.- gələcək nəsillərin maraqları nəzərə alınmaqla cəmiyyətlə təbiətin qarşılıqlı əlaqə və təsirinin optimallaşma üsullarının hazırlanması;
- 5.- təbiətdən istifadənin və ətraf mühitin mühafizəsinin dövlət və regional orqanları sisteminin yaradılması;
- 6.- təbiətdən səmərəli istifadə sahəsində qabaqcıl təcrübənin ümumləşdirilməsi, təhlili və s.

Təbiətdən istifadənin iqtisadiyyatı iqtisadiyyat elmələri qrupuna aiddir, və bir çox elmlərin qovşağında yarandığına görə sahələr arası elmdir. bəzi ölkələrdə “Ətraf mühitin iqtisadiyyatı” iqtisadi nəzəriyyənin bir sahəsi kimi fəaliyyət göstərir. (qəbul olunur).

Təbiətdən istifadənin iqtisadiyyatı – cəmiyyətlə təbii mühitin qarşılıqlı təsiri prosesini və nəticələrini iqtisadi üsullarla öyrənən bir elmdir. Bu elm təbiətdən səmərəli istifadə ilə qarşılıqlı əlaqədə olan kompleks problemləri də nəzərdə tutur.

Bu iqtisadi biliklərin nisbətən müstəqil sahəsi olub, öz tələbatını ödəmək üçün təbii ehtiyatların ödənilməsi, mühafizəsi və bərpası prosesində insanların münasibətini tədqiq edən elm sahəsidir. Təbiətdən istifadənin iqtisadiyyatının bilavasitə predmeti ətraf təbii mühitin keyfiyyətinin qorunması və bərpası prosesləridir.

Təbiətdən istifadənin iqtisadiyyatının praktiki aspektləri üç qrup problemi birləşdirir: 1) təbii resursların iqtisadi qiymətləndirilməsi; 2) ətraf mühitin şirklənməsindən dəyən sosial iqtisadi zərərin hədsizlənməsi; 3) cəmiyyətdə ekoloji proseslərlə bağlı qərar edilərkən təsərrüfat mexanizmlərinə ekoloji amillərin cəlb olunması üsulları.

Mövzu 2 .Təbiətlə cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqəsi, ekoloji – iqtisadi maraqlar və tələblər.

Təbiətlə cəmiyyət arasında qarşılıqlı əlaqə və təsir problemi çoxplanlı və kompleks məsələdir. Problemin bu xarakterdə olması idarə olunan obyektin strukturunun mürəkkəbliyi ilə bağlıdır. Bu sistemin əsas tərkib elementləri cəmiyyət və təbiətdir. Cəmiyyət təbiətə nisbətən bir sıra sərbəstliyə malikdir və özünün fəaliyyətində spesifik qanunlarına tabe olur. Ancaq bütün bunlara baxmayaraq, cəmiyyət ümumən təbiət qanunlarından da asılıdır və iqtisadi həyatında bu qanunlara uyğun fəaliyyət göstərməlidir. Hazırda cəmiyyət elmi-texniki tərəqqinin köməyi ilə sənaye prosesini təbiətə uyğunlaşdırır. Buna tullantısız texnologiya yaratmaq cəhdini misal göstərmək olar. İstehsal texnologiyasında istehsalın ekolojiləşdirilməsinin elmi prinsiplərini hazırlamaq üçün bir çox təbiət, cəmiyyət və texniki elmlərin nəliyyətlərindən istifadə edilməlidir. Ətraf mühitin mühafizəsi üçün texnogen təsirin yönəldiyi təbii sistemləri dəqiq öyrənmək lazımdır. Hazırkı cəmiyyətin istehsalının təbii mühitə təhsil istiqaməti çox şaxəlidir: 1) sənaye tullantıları ilə torpaq, su və atmosferin çirklənməsi; 2) yolların salınması və müxtəlif tikililərin yaranması nəticəsində torpaq və bitki örtüyünün zədələnməsi və məhv edilməsi; 3) müxtəlif faydalı qazıntıların kəşfiyyatı və hasilatı zamanı çirklənmə və s.

Təbiətlə cəmiyyət arasında əlaqə əsasən 3 mərhələdə baş verir.:

1-ci mərhələ. Təbii ehtiyatların hasilatı dövrünə təsadüf edir. Bu vaxt insan cəmiyyətinin təbiətə təsiri böyük həcm və intensivliklə baş verirdi. Amma bu təsir əsasən mexaniki təsirdən ibarətdir.

2-ci mərhələ. Təbii ehtiyatların emalı prosesinə aiddir. Bu vaxt ekoloji mühitə təsir həm fiziki, həm kimyəvi maddələr vasitəsi ilə olur.

3 -cü mərhələyə sosial ekologiyada deyirlər. Bu vaxt təbiətə atılmış tullantıların öz məcrasından çıxmış təbii proseslərin bilvasitə insanlara təsiri hiss olunur. İnsanlara dəyən zərərin limitləşdirməsi üçün çirklənməyə, tullantılara və istismara görə müəyyən məhdudiyyətlər və hədlər qoyulur.

Ekoloji – iqtisadi tələblərin mürəkkəb tərkibi var, və onların arasında kəskin fərq və sərhəd yoxdur. Ekoloji – iqtisadi tələblər içərisində bu gün xüsuslə global ekoloji – iqtisadi tələblər ayrılmaqdadır ki, bu da öz növbəsində planetar ekosistemin dəyişməsi ilə əlaqədardır. Yavaş -yavaş gələcək nəsillərin tələbləri görünməyə başlayır.

Tələbat insanların həyat fəaliyyətinin əsasında durduğu üçün obyektiv səciyyə daşıyır. Ona görə də həmişə tələbata maraqla ayrılmaz vəhdət kimi baxırlar. Yəni onlar (tələb və maraq) tələbatın yaranması prosesini müəyyən edir. Bu tələbat ödəməyə kimi həmin prosesi davam etdirir.

Ekoloji – iqtisadi maraqlar təbiətlə cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqəsi əsasında yaranan mürəkkəb və ziddiyyətli anlayışdır.

Mövzu 3. Ekoloji – iqtisadi göstəricilər, məhdudiyət və normativlər.

Hazırkı dövrdə təbii mühitin keyfiyyətini əks etdirən müxtəlif normativ və göstəricilərdən istifadə olunur. Onların rol və funksiyaları bir- birindən fərqlənir. Bir qismi insanın yaşadığı ətraf mühitin vəziyyətini qiymətləndirir, digərləri təbiətə atılan zərərli maddələrin və neqativ təsirin həcmi və gücünü minimuma endirməyə istiqamətlənib (məhdudiyətlər). Bunların hamısı təbii mühitin keyfiyyətinin müəyyən olunması məqsədi birləşdirir.

Təbii mühitin keyfiyyəti dedikdə, ekoloji sistemlərin elə vəziyyəti nəzərdə tutulur ki, təbiətlə insan arasında baş verən enerji və maddələr mübadiləsi. Yer üzərində yaşayışı təmin etmək səviyyəsində baş versin. İnsanların təbiətə güclü müdaxiləsinə qədər təbiətdə baş verən proseslər öz-özünə tənzimləndirdi bunun əsasında təbii proseslərin tullantısız texnologiya prinsipinə əsaslandığını görürük.

Keyfiyyət normativi dedikdə texnogen təsirin təbii mühitə icazə verməsi nəzərdə tutulur. Bu normativlərin məzmun və tərkibinə aşağıdakı ümumi tələblər daxildir:

- əhəlinin ekoloji təhlükəsizliyi;
- genetik fondun saxlanması;
- təbii ehtiyat və şəraitin təkrar istehsalı və səmərəli istifadəsinin təmin olunması (təsərrüfat fəaliyyətinin davamlı inkişafı).

Mühitin keyfiyyəti üç göstərici üzrə qiymətləndirilir: təbii, texnoloji və elmi -texniki. Tibbi göstəricilər insanın sağlamlığına onun genetik proqramına təhlükə səviyyəsinin astanasını müəyyən edir; Texnoloji göstəricilər insan və onun yaşadığı mühitə texnogün təsirin izn həddinin səviyyəsini qiymətləndirir; Elmi -texniki göstəricilər - bütün səciyyələr üzrə təsirin həddinə riayət olunmasını əhatə edir.

Ətraf mühitin keyfiyyətnormativləri üç qrupa bölünür:

sanitar- gigiyenik, istehsal -təsərrüfat, kompleks.

Sanitar gigiyenik normativlərə zərərli maddələrin konsentrasiyalarının (qatılıqlarının) izin həddi (icazə verilən son həddi), radiasiya təsirinin izin səviyyəsi və s. aiddir. Bu normativlərin əsas məqsədi-ətraf mühitin keyfiyyətinin insan sağlamlığı nöqtəyindən (baxımından) qiymətləndirilməsidir.

Atmosfer havasını çirkləndirən əsas elementlər bunlardır: toz, azot oksidləri, kükürd oksidləri, ksrbon oksidi və s. Təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində atmosfərə atılan zərərli maddələrin 98%-i onların payına düşür. Bu maddələrin miqdarı çox şəhərlərdə konsentrasiyalarının izin həddini aşır.

Konsentrasiyalarının izin həddi (KİN)təbii ünsürlərin tərkibində rast gəlinə biləcək hər bit kimyəvi element və birləşmə üçün müəyyən olunan elə bir həddir ki, bu həddi cuzi keçid bitki və heyvanat aləmi üçün və son nəticədə insanlar üçün təhlükə yaradır. Konsentrasiyalarının izin həddi həm səth suları üçün, həm dəniz və okean suları üçün, hava və torpaq üçün müəyyən olunur.

Radiasiya təsirinin izin həddi normativləri. Ətraf təbii mühitin keyfiyyət göstəriciləri içərisində bu normativlər xüsusi yer tutur. Radiasiya (radioaktiv) təsiri dedikdə radioaktiv maddələrdən ayrılan iyonlaşmış şüalar nəzərdə tutulur.

Səs-küy, titrəyiş, maqnit sahələr və başqa fiziki təhsil normativləri. Səs-küy, titrəyiş, maqnit sahələr və s. şərti olaraq ətraf təbii mühitin akustik çirklənmə növünə aid edilir. Akustik çirklənmənin təsir obyektinə isə ilk növbədə insan və onun sağlamlığıdır.

İstehsal-təsərrüfat sahəsində keyfiyyət normativləri. Belə normativlər ətraf mühitə təsir edən (çirkləndirən) hər bir mənbə üçün müəyyənləşdirilir. Bu normativlərdən ən vacibi tullantıların izin həddi göstəricisidir. Tullantıların izin həddi (TİH) göstəricisi ətraf mühidi çirkləndirən müəssisələrin ətraf mühitə atdıqları zərərli maddələrin miqdarını və təsirini tənzimləyir. Əgər bütün müəssisə və mənbələr TİH normativlərinə riayət etsələr regionda ekoloji problemlər yaranmamalıdır. Əslində isə TİH çox vaxt regionun ekoloji vəziyyəti nəzərə alınmaqla yox, müəssisədəki qurğuların texniki imkanları ilə əlaqədardır.

Keyfiyyətin kompleks göstəriciləri. Bu qəbildən olan göstəricilərdən ən geniş yayılmışı təsir və təziqin izin həddi normasıdır.

İHN-in sahəvi göstəriciləri təbii ehtiyatların müxtəlif növlərinə aiddir. Məsələn:

hər hektar meşə sahəsinə düşən turist və ovçuların sayı;

-hər hektar otlaq sahəsinə düşən ev heyvanlarının sayı;

-qoruqda eyni vaxtda ola biləcək insanların sayı və s.

Mövzu 4. Ekoloji qiymətləndirmə.

Ekoloji qiymətləndirmə nəzərdə tutulan fəaliyyətin ətraf mühitə dəyə biləcək təsirin iki tərəfli məsləhətləşmələr, planlaşdırmalar, layihələşdirmələr və fəaliyyətin həyata keçirilməsi proseslərinin sistemli təhlili deməkdir. İlk dəfə nəzərdə tutulan fəaliyyətin ekoloji qiymətləndirmə cəhdi ABŞ federal qanunları ilə qəbul edilmişdir. (Ətraf mühitin problemləri siyasəti- NEPA). Sonralar bun termin mühitə təsirin təhlili (Environmental Impact Analysis).70 -ci illərdə isə ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi (Environmental Impact Assessment) adlandırılmışdır. XX əsrin 80 – cı illərində bu termin əvvəlki terminlərə qarşıaraq ekoloji qiymətləndirmə kimi (Environmental Assessment) qəbul edildi. Sonralar bu terminlər beynəlxalq elmi ictimaiyyət, beynəlxalq konvensiyalar, tərəfindən razılaşdırılmış şəkildə geniş tətbiq edilməyə başladı.

Ekoloji qiymətləndirmə həm layihə siviyyəsində olan işlərə, həm də strateji sənədlərə (ərazilərin planla işlənməsi kənd təsərrüfatı və s. məqsədlər üçün) tətbiq edilə bilər.

Ekoloji qiymətləndirmə dedikdə fəaliyyət proseslərində ətraf mühitə dəyə biləcək ziyanın, qarşılıqlı tərəflərin sistemli təhlili, həmçinin bu fəaliyyətin nəticələrinin planlaşdırılması üçün məsləhətləşmələr keçirmək və təsdiq etmək nəzərdə tutulur. Dəqiq desək, ekoloji qiymətləndirmə alınan nəticələrin və sənədlərin təhlili yox, bir proses kimi nəzərdə tutulur, yəni:

- Ekoloji qiymətləndirmə müəyyən qanuna uyğunluqla sistemli şəkildə həyata keçirilən prosesdir,
- Ekoloji qiymətləndirmə layihələrin planlaşdırma mərhələsi ilə kifayətlənmir, həyata keçirilən fəaliyyəti mərhələ-mərhələ əhatə edir (və ona nəzarət edir).

Ekoloji qiymətləndirmə özündə aşağıdakı tərkib hissələri cəmləşdirir:

- ətraf mühitə nəzərdə tutulan fəaliyyətin potensial təsirinə qiymətləndirilməsi;
- qarşılıqlı tərəflərin qənaətdici qərarlar qəbul etməyə yönəlmiş məsləhətləşmələri;

-məsləhətləşmələr nəticəsində yaranan proqnoz xarakterli nəzərdə tutulmuş fəaliyyətin təsirinin müəyyən edilməsi.

Ekoloji qiymətləndirmə bütün fəaliyyət növləri üçün aparıla bilər. Belə ki, ekoloji qiymətləndirmə prosesi təbiəti mühafizə orqanları tərəfindən həyata keçirilə bilər. Bu qiymətləndirmənin nəticələri qərar qəbul edərkən və yaxud sonrakı prosesdə müxtəlif cür həyata keçirilir. Buna baxmayaraq, ekoloji qiymətləndirmənin effektivliyi əsasən üç prinsipə cavab verməlidir.

Preventiv prinsip o deməkdir ki, nəzərdə tutulan fəaliyyəti həyata keçirməsindən əvvəl aparılan ekoloji qiymətləndirmənin nəticələri istismar və fəaliyyət vaxtı nəzərə alınır. Bu prinsipin əsas aləti alternativ təhlildir.

Kompleks prinsip də ətraf mühitin bütün sahələrinə nəzərdə tutulan fəaliyyətin təsirini iki tərəfli müzakirələrdən əlavə sosial mühitə də təsirini təhlil etmək deməkdir.

Nəhayət, demokratik prinsip elmi-texniki tədqiqatların köməyi ilə ekoloji qiymətləndirməni keçirmək yox, qarşılıqlı təflərin qərarların qəbul edilməsi və nəzarəti deməkdir.

Ekoloji qiymətləndirmə prosesində ictimayətin iştirakı bir neçə mərhələdə həyata keçirilir:

Birinci mərhələdə ekoloji qiymətləndirmə aparılması vacibliyini təyin etmək ictimayətin layihəyə olan münasibətindən irəli gəlir. İkinci mərhələdə ictimayəti narahat edən problemləri nəzərə almaqla ekoloji qiymətləndirmənin əsas mərhələlərini təyin etmək lazımdır.

Mövzu 5. Təbii resurs və şəraitin qiymətləndirilməsi.

Təbiətin ünsür və gücü məhsuldar qüvvələrin müasir inkişaf səviyyəsində istehlak məhsulu və istehsal vasitəsi kimi istifadə oluna bilərsə bu təbii resursdur. (ehtiyatdır). Təbiətin element və xüsusiyyəti maddi nemətlər istehsalında bilavasitə iştirak etmirsə, amma onun inkişafına təsir göstərə bilərsə, bu təbii şəraitdir.

Təbii mühit cəmiyyət üçün üç funksiya yerinə yetirir:

- 1) təbii ehtiyatlarla təmin edir;
- 2) tullantı və zərərli maddələri assimilyasiya edir;
- 3) müəyyən xidmətlərdə (rekreasiya, estetik) iştirak edir;

Təbii ehtiyatların iqtisadi qiymətləndirilməsi – onların təsərrüfat əhəmiyyətinin iqtisadi qiymətləndirilməsi- onların təsərrüfat əhəmiyyətinin pulla ifadəsidir və iki əsas funksiya yerinə yetirir:

- 1) – elmi -nəzəri cəhətdən əsələndirilmiş təbii ehtiyatların varlığı sübut olunur;
- 2) – stimullaşdırma (maddi maraqlandırma)rolu oynayır.

Təbii ehtiyatları düzgün qiymətləndirsək çox problemləri müvəffəqiyyətlə həll edə bilərik. O cümlədən:

- təbii ehtiyatlardan istifadə ardıcılığının müəyyənləşdirilməsi;
 - təbii ehtiyatlardan səmərəsiz istifadədən dəyən iqtisadi zərərin qiymətləndirilməsi;
 - təbiətdən səmərəli istifadənin stimullaşdırılması tədbirləri;
 - təbii ehtiyatlardan istifadəyə görə ödənişin miqdarının əsaslandırılması və s.
- Ümumiyyətlə, təbiətdən istifadədə iqtisadi qiymətləndirmə təbii ehtiyatların iqtisadi əhəmiyyətinin müəyyən edilməsidir. Bu pulla (monetar),balla və natural ölçülərlə də istifadə oluna bilər.

Təbii ehtiyatlardan istifadə ilə bağlı məsrəflər 3 elementi özündə birləşdirir:

- hasilat,istehsal və məhsul yığımı ilə əlaqədar birbaşa xərclər;
- istənilən kənar,ekoloji xərclər;
- təbii ehtiyatların bugünkü istifadəsi nəticəsində məhsulların gələcəkdə azalmasının qiymətini əks etdirən tükənmə xərcləri.

Təbii ehtiyatların birbaşa dəyərini müəyyən etməkm asandır,çünki, onların öz satış qiymətləri var. Dolayısı dəyərin tapılması nisbətən çətindir.

Dəyərlərin subyektiv qiymətləndirilməsi normal bazarın olmadığı .əraitdə istifadə olunur. Bu üsula bəzən sorğu qiymətləndirilməsində deyirlər.

Mövzu 6.Çırkənməyə görə ödənişlər.

Təbiəti mühafizə ədəbiyyatında ödənişlər ən çox müəyyən vəsaitin dövlət büdcəsinə keçirilməsi haqqında gedəndə işlənir. Çırkənmə və istifadəyə görə ödənişlər inzibati iqtisadi üsullardan istifadə genişləndikcə tətbiq olunmağa başladı. Bu üsullar birbaşa tənzimləmə üsullarına alternativ və ya əlavə kimi nəzərdə tutulur. Bu üsulun ən böyük üstünlüyü ondan ibarətdir ki, o,müəsisşələri məcbur edir ki, tullantıları azaltsınlar.

Təbiətdən istifadəyə və tullantılara görə ödənişlər sistemi birbaşa tənzimləmə mexanizimlərdən aşağıdakı üstünlükləri ilə seçilir:

1. Təbiət mühafizə tədbirlərinin stimullaşdırılması;
2. Vahid metodun tətbiqi;
3. Regional xüsusiyyətlərin nəzərə alınması (ekoloji vəziyyətdən asılı olaraq);
4. Ödənişlərin tutulmasının sadəliyi və asanlıığı;

Ödənişlər aşağıdakı hallarda tətbiq olunur;

1. - atmosfərə çirkli maddələr atıldıqda;
2. – su hövzələrinə çirkab suları atıldıqda;
3. – Tullantıların müəyyənərazidə toplanmasına görə.

Çirkənməyə görə ödənişlərin əhəmiyyəti müəssisələrə sərbəst təbiəti mühafizə tədbirlərinin keçirilməsinə maddi maraqlandırmaq və belə tədbirlərin keçirilməsi üçün vəsaitlərin cəmlənməsidir.

Çirkənməyə görə ödənişlərin tutulmasının iqtisadi təsir mexanizimlərinin

problemi aspektləri də var:

- tam hüquqi bir sistem yoxdur. qəbul olunmuş qəraralar bəzən təbiəti mühafizə qanunları ilə uyğun gəlmir;
- çirkənməyə görə ödənişlərin hesablanmasının metodoloji bazası sahələri üzrə bir - birindən fərqlənir (sənaye nüəssisələri və mənzil- kommunal təsərrüfatı və s.)
- tullantıların izn həddindən (TİH) az olan çirkənməyə görə ödənişlər həyata keçirilmir;
- çirkənməyə görə ödənişlərin indeksasiyası cox vaxt reallığa uyğun gəlmir;
- iqtisadiyyatın böhranlı vaxtı müəssisələrin böyük miqdarda ödəniş və cərimə ödəməsi imkanı yoxdur⁴
- cox vaxt çirkənməyə görə ödənişlərin dəqiqləşdirilməsinin qanuni statusu olamdığı üçün konkret məhsul şəxslərdən asılıdır. Ona görə də ödənişlərdə nəzərdə tutulan güzəştlər maddi maraqlandırma funksiyalarının praktikada yaxşı yerinə yetirmir;
- çirkənməyə görə ödənişlərin köçürülməsində yaranan çətinliklər coxdur. Bu ödənişlərin mexanizimləri vergi qanunvericiliyindəki kimi ciddi deyil.

1. Çirkənməyə görə ödənişlərdəki güzəştlərdən istifadə mexanizimləri;

2. Təbiəti mühafizə və təbiətdən səmərəli istifadə sahəsində hazır infrastrukturunun formalaşması;

3. Qeydiyyatda düşməmiş çirklənmə mənbələri üzərində nəzarət sisteminin yaradılması;

4. Hərbi əməliyyatlar, silahların sınağı və s. vaxtı ətraf mühitin çirklənməsinə görə cərimə sanksiyaları və kompensasiya məsuliyyət sisteminin istifadəsi.

Mövzu 7. Təbiətdən istifadəyə görə ödənişlər.

Təbii resurslardan istifadəyə görə ödəniş onların iqtisadi qiymətləndirilməsi əsasında müəyyən edilir. Təbii resurslardan istifadəyə görə ödəniş sistemi XX əsrin 70 -ci illərdən

formalaşmağa başlamışdır. Əvvəlcə su və torpaq resurslarında istifadəyə görə ödənişlər tətbiq olunmağa başlamışdır. Təxminən o vaxtdan etibarən səmərəsiz istifadəyə görə cərimələrdən istifadə olunur. Təbiətdən istifadənin ödənişliyi təbii resurslardan istifadəyə görə cərimələrdən istifadə olunur. Təbii istifadənin ödənişliyi təbii resurslardan səmərəli və kompleks istifadəni təmin etmək məqsədi güdür; ətraf mühitin mühafizəsini yaxşılaşdırır, təbii resurslardan istifadə üçün bərabər sosial- iqtisadi şərait yaradır; Təbiəti mühafizə və səmərəli istifadə üçün xüsusi fondları formalaşdırır və s.

Təbiətdən istifadəyə görə ödənişlər, iqtisadi mexanizmlər sisteminin bir elementi kimi bir sıra funksiya yerinə yetirir;

- təbii ehtiyatlardan istifadəyə qənaəti stimullaşdırır.

- çirkləndirici maddələrin emissiyasının azalmasını stimullaşdırır (bununla zərərin qarşısı alınır);

- təbii resurslardan istifadə sosial- iqtisadi şəraiti bərabərləşdirir;

- təbii ehtiyatların təkrar istehsalının və bərpasını stimullaşdırır;

- təbiətdən səmərəli istifadənin təşkilinə vəsait toplayır, yəni təbiəti mühafizə tədbirlərinin maliyyə mənbələrindən birinə çevirilir.

Təbii resurslardan istifadəyə görə ödənişlər sistemi aşağıdakı elementlərdən ibarətdir:

1) ödəniş növü; 2) ayrı-ayrı ödənişlərin miqdarının müəyyən olunması üsulları; 3) ödənişlərin tutulması və istifadəsi qaydaları.

Təbii resurslardan istifadəyə gö ödənişlər aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

- daha keyfiyyətli resursa görə, ödəniş daha yüksək olmalıdır;

- ödənişin həcmi o dərəcədə olmalıdır ki, xammaltutumunun azaldılmasını və ya xammalın əvəz olunmasını təmin etsin;

- ödəniş miqdarı bazarın konyukturasını nəzərə almalıdır (tələb və təklif) , bu da öz növbəsində sahələrarasə əlaqələrdə və regional süsusiyyətlərdənən asılıdır;

-istifadə olunmayan təbii ehtiyatlar iqtisadi cəhətdən qiymətləndirilməlidirlər,hesabatlarda qeydə alınmalıdır və vaxtdan- vaxta yenidən qiymətləndirilməlidirlər;

- ödəniş yükünün istehlakçıların üzərinə yığılmasına yol verilməməlidir.

Ümumiyyətlə, təbii resurslardan istifadə ödənişinə daxildir;1) təbii resurslardan istifadə hüququna görə ödəniş; 2) təbii resursların mühafizə və bərpasına görə ödəniş.

Ödəniş formaları birdəfəlik və hasilat başlandıqdan sonra ardıcıl (davamlı) ola bilər. Belə ödənişlərin həcmi yerin tərkibindən istifadəyə görə lisenziyalarda dəqiqləşdirilir.

Geniş yayılmış təbii ehtiyatların (qum,gil,çınqı və s) çıxarılmasına görə ödənişlər 100% yerli büdcələr daxil olur.Digər xammal və faydalı qazıntıların hasilatına görə 25 və 50 % nisbətində büdcəyə köçürülür.

Təbii resursların mühafizəsi və bərpasına görə ödənişlər məhsulların maya dəyərinə daxil edilir və xüsusi fondların maliyyə mənbələrindən biri rolunu oynayır.

Mövzu 8.Ekoloji ekspertiza.

Təsərrüfat fəaliyyətinin ekolojinekspertizası – dövlət ekoloji nəzarətinin əsas funksiyalarından biridir.

Ekoloji ekspertizanın hüquqi və iqtisadi xarakterli tədbirləri sistemi kimi ifadə etmək olar.Bu tədbirlər sistemi konkret təsərrüfat layihə və planlarının reallaşmasından əvvəl

keçirilməlidir. Çünki ,iqtisadi lyihə və planların təbii mühitə təsir dərəcəsi əvvəlcədən qiymətləndirilməlidir. Bütün neft müqavilələrinin ekoloji ekspertizası buna misal ola bilər.

Ekoloji ekspertizanın mexanizimi üç elementi birləşdirir:

1) kompleks elmi tədqiqat işlərindən ibarət təsərrüfat layihələrinin ekoloji ekspertizası;

2) dövlət ekoloji tələb və normativlərin yerinə yetirildiyi halda istismarına icazənin verilməsi və yaxud modernləşdirilməsi məqsədi ilə fəaliyyət göstərən müəssisələrin ekoloji ekspertizası;

3) istehsal olunan və xaricdən gətirilən yeni texnika texnologiyası, material və naddələrin ekoloji ekspertizası.

Ekoloji ekspertizanın keçirilməsini asanlaşdırmaq üçün aşağıdakı göstəricilərə fikir vermək lazımdır: layihənin miqyası və qiyməti; planlaşdırdığı ərazi; ətraf mühitə vurulacaq zərərin ciddiliyi; ekoloji riskin həddi.

Mövzu 9. Ekoloji proqnoz və planlaşdırma.

Proqnozlaşdırma - həm təbii mühitin gələcək vəziyyətinin sosial-iqtisadi qiymətləndirilməsi, həm də onun əsasında təsərrüfat fəaliyyətinin təbii mühitə mənfi təsirinin qarşısının alınması və ya yumşaldılması üzrə tədbirlər sisteminin hazırlanmasıdır. Proqnozlaşdırma – təbii resurs potensialının və təbii ehtiyatlara tələbatın dəyişməsinin qabaqcadan deyilməsi və qabaqcadan görülməsidir. Təbiətdən istifadənin proqnozlaşdırılması müxtəlif fəaliyyətlər məcmusudur. Onların köməkliliyi ilə təbii sistemlərin inkişaf və hərəkət istiqamətini müəyyən etmək mümkün olur.

Proqnozlaşdırma və planlaşdırma bir neçə üsul ilə aparıla bilər. Proqnozlaşdırmada proqram – məqsəd üsulundan, qraflar nəzəriyyəsi, genetik və normativ üsulların sintezindən istifadə olunur.

Çoxünsürlü məsələlərin modelləşdirilməsinin əsasında impulsiv proseslər durur. Belə məsələlərin köməkliliyi ilə sistemin inkişaf istiqamətini müəyyənləşdirmək olar.

Təbiətdən istifadəyə görə kompleks icazə aşağıdakıları əhatə etməlidir:

1. - təsərrüfat və digər fəaliyyətlərə icazə verən ekoloji tələblər;

2.- istifadəyə verilmiş təbii ehtiyatların saxlanması və mühafizəsinin təmin olunması şərtləri;

3. - istifadənin konkret normaları (limit), tullantıların çirklənmənin izn hədləri;

4. - ətraf mühitin çirklənməsinə görə ödənişin miqdarı, tullantıların yerləşdirilməsi və s.

5.- cərimə sanksiyalarının tətbiqi qaydaları və şərtləri.

Təbiətdən istifadədə plan - müqavilə çox cəlbədicidir, çünki ekoloji tələblər kəskin dəyişikliyə uğramır, təbii mühitdəki dəyişikliklər isə daha ləng baş verir. Təbii mühitin mühafizəsi tədbirləri əsasən uzun illərdən sonra nəticə verir.

Təsərrüfat subyektləri səviyyəsində planlaşma sənədlərindən biri də "sənaye müəssisələrinin ekoloji pasportu"dur. Ekoloji pasport - müəssisə ilə ətraf mühit arasında qarşılıqlı əlaqə və təsirin xüsusiyyətlərini əks etdirən kompleks sənəddir. O, maddi balans əsasında ətraf təbii mühitə təsirin həcmi haqqında ətraflı məlumat almaq imkanı verir.

Ekoloji pasport aşağıdakı məlumatları özündə əks etdirir:

1. müəssisə haqqında ümumi məlumat;

2. müəssisədə istifadə olunan texnologiya;

3. istifadə olunan ehtiyatların (xammal, yanacaq və s.) kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri;

4. əsas məhsullar istehsalının texnoloji texnologiyası;

5. havaya atılan tullantıların təmizləmə sxemləri;

6. çirkəb sularının təmizlənmə mexanizmləri;

7. tullantıların keyfiyyət və kəmiyyət göstəriciləri və s.

İstehsalın səviyyəsi, istehsal olunan məhsullar haqqında məlumatlarda pasportda öz əksini tapmalıdır. Bunlar ətraf mühitə atılan tullantıların həcmi müəyyən etməyə imkan verir. Ekoloji pasport həm də təbiəti mühafizə tədbirləri, onların vaxtı və xərcləri və s. məlumatları da əks etdirməlidir.

Ekoloji pasport ilin əvvəli üçün hazırlanmalıdır və hər il təzələnməlidir.

Mövzu 10, Ekoloji tənzimləmə.

Hazırkı dövrdə ekoloji vəziyyətin gərginləşməsi ilə əlaqədar və ekoloji- iqtisadiyyat münasibətlərinin dərinləşməsinə uyğun olaraq təbiətin və cəmiyyətin harmonik qarşılıqlı əlaqə və təsir istiqamətində əməli işlər görülmüşdür. Bunun üçün xüsusi ekoloji tənzimləmə sistemi yaradılmalıdır. Bu baxımdan iqtisadiyyatda ekoloji tənzimləmə xüsusi yer tutur. Ö. dövlətin təbiətin mühafizəsi sahəsindəki siyasətinə iqtisadi təsir göstərir. . Ekoloji tənzimləmə təsir obyektini kimi istehsal və təbiətin istehsalla bağlı ünsürlərinə təsir göstərə bilər. Digər elementlər iqtisadiyyat üçün kənar amillər sayılır, ancaq bunlar da öz növbəsində bazar iqtisadiyyatı şəraitində qarşılıqlı tarazlığa gətirib çıxara bilər.

Beləliklə iqtisadiyyat ekoloji tənzimləməni iqtisadi üsullarla keçirilməsi baş verir. Ətraf mühitin keyfiyyətini qoruyub saxlamaq və ekoloji təhlükəsizliyi təmin etmək üçün dünya ölkələrinin çoxunda xüsusi dövlət orqanları yaradılmışdır. Bu orqanlar həm ətraf mühitin keyfiyyətini cavabdehirlər, həm də ətraf mühitin çirklənməsi ilə əlaqədar proqram və tədbirlər hazırlayıb həyata keçirirlər. Maraqlıdır ki, ilk dövrlər təbiəti mühafizə tədbirlərinin iqtisadi mexanizmləri bu orqanlar tərəfindən çox az tətbiq olunmuşdur. Daha çox inzibati – amirlik mexanizmləri tətbiq olunurdu. Təxminən 70 – ci illərin ortalarından başlayaraq hiss olundu ki, inzibati – amirlik, nəzarət üsulları özünü doğrultmur və iqtisadi mexanizmlər daha çox tətbiq olunmağa başladı.

Ekoloji tənzimləmənin çoxillik təcrübəsinin öyrənilməsi Azərbaycan iqtisadiyyatında da təbiətdən səmərəli istifadənin təsərrüfat mexanizmlərinin yaradılması üçün əhəmiyyət kəsb edir. Hazırkı dövrdə ekoloji tənzimləmə qarşılıqlı əlaqədə olan hər iki üsulla aparılmalıdır və bunların hansının harada tətbiq edilməsi konkret region və yaxud müəssisədə aparılır.

Əgər tətbiq olunan mexanizmlər və tədbirlər müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinə təsir edirsə bu müsbət stimula, yox pis təsir göstərsə, mənfi stimula adlanır.

Ekoloji tənzimləmə və onun iqtisadi mexanizmləri ilk növbədə təbii ehtiyatlara qiymət qoyulması ilə bağlıdır. Makroiqtisadi səviyədə dövlətin lazımi iqtisadi siyasəti də mühüm rol oynayır. Güzəştli kreditlər və güzəştli vergi sisteminin, çirklənməyə görə cərimələrin hazırlanıb sistem halına salınması sözsüz ki, ilk növbədə dövlət təbiəti mühafizə orqanlarının borcudur.

İstənilən bazar iqtisadiyyatı bərqərar olan ölkədə təbiəti mühafizə sistemi lazım olan səmərəni o vaxt verir ki, bu sistemə iqtisadi mexanizmlər azardaxil olsun.

Ətraf mühitin mühafizəsi və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə məqsədi ilə təbii ehtiyatlardan istifadə edənlər və məhsul istehsal edən istehsalçılar ətraf mühiti çirkləndirdiklərinə görə onun çirklənmə miqyasını bilməlidirlər. Bu məqsədlə aşağıdakı bazar mexanizmlərinin adlarını çəkmək olar;

- havaya və suya atılan zərərli maddələr üçün lisenziyanın alınıb-satılması;
- çirklənməyə görə ödənişlər;
- ekoloji cəhətdən təhlükəli məhsulların anbarda toplanmasına və saxlanmasına görə girov qoyulması;
- enerji daşıyıcılarına qənaət məqsədi ilə enerji istehsalına dövlət məsrəflərinin azaldılması;
- ekoloji cəhətdən təhlükəli layihə və tədbirlərə maliyyə yardımının ayrılmaması.

Ölkədə yaradılan bazar iqtisadiyyatı təbiəti mühafizə sahəsində bu münasibətlərin tətbiqinə yol açır. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, iqtisadi maraqlandırma tədbirləri istifadəsi müsbət nəticələrə gətirir. Bir çox ölkələrdə bu sahəyə xüsusi fikir verilir. Bunlara ilk növbədə çirklənmədən dəyən sosial- iqtisadi zərərin qiymətləndirilməsi və istehsalın təşkilində ekoloji məsələlərə fikir verilməsi aiddir.

Mövzu 11. Ekoloji tənzimləmədə inzibati -iqtisadi üsullar.

İnzibati və birbaşa üsullar mühitin mühafizəsinin ənənəvi geniş yayılmış yoludur. Sənaye və kənd təsərrüfatının təbiətə misilsiz təsiri təmizləyici filtirlərin və qurğuların, texnologiyadan xüsusi qorunan ərazilərin yaranmasına, tullantıların toplanıb saxlanması sisteminin təkmilləşməsinə, çirklənmiş torpaqların rekultivasiyasına gətirib çıxardı. Bu gün də dünyada təbiət mühafizə plan və proqramlarında bu tədbirlərə əsas diqqət yetirilir. Adındır ki, bu üsullar texnologiyanın inkişafının nəticələri ilə mübarizə aparmaqdırşəslində isə onu doğuran səbəblər məhdudlaşdırılmalıdır.

Buna baxmayaraq birbaşa tənzimləmə üsullarının rolu gələcəkdə də böyük olacaqdır. Təsüf ki, texnologiyanın müasir səviyyəsi, istehsalın inkişafının neqativ ekoloji nəticələrinin

ancaq alternativ variantlar və aztullantılı texnologiyalar əsasında (bazasında) ləğv olunmasına imkan vermir. Ona görə də ətraf mühiti hələ uzun müddət, ənnəvi mühafizə vasitələrinin köməyi ilə qorunmalı olacağıq. Bu məsələdə zaman amili də vacibdir. Struktur dəyişikliyi, köhnə texnologiyanın əvəz olunması uzun vaxt və böyük investisiyalar tələb edir. Kəskin ekoloji böhran şəraitində təcili tədbirlər görülməlidir ki, bunlara da birbaşa təsir tədbirləri aiddir.

Birbaşa təbiəti mühafizə tədbirləri içərisində daimi "olanlar da var. Məsələn, bioloji müxtəlifliyin saxlanması, endemik növlərin qorunması və s. problemlər xüsusi qorunan ərazilərin -qoruqların, milli parkların və s. yaradılmasını tələb edir. Ancaq bu yol ilə yox olan bitki və heyvan növlərini xilas etmək olar.

Son dövrlər təbiəti mühafizəyə xərclərin artırılması tələbləri geniş yayılmışdır. Bu, çox vaxt iqtisadiyyata qoyulan investisiyaların və ya ümumi milli məhsulun həcmi ilə tutuşdurulur. Bu halda təbiəti mühafizə xərcləri ancaq birbaşa təbiəti mühafizə tədbirlərini əhatə edir. Əlbəttə bu düzgün yanaşma deyil. Çünki iqtisadiyyatdakı struktur dəyişikliyinə, aztullantılı texnologiyanın inkişafına məsrəfləri də dolayı yolla təbiəti mühafizə xərcləridir. Bu tədbirlərə daha çox yer verilməlidir. Nəinki birbaşa təbiəti mühafizə tədbirlərinə.

Birbaşa və dolayı tənzimləmə üsulunun hər birinin həm üstünlükləri, həm də çatışmazlıqları var. Qeyd etdiyimiz kimi bunların hər birinin ayrılıqda tətbiqi gözlənilən nəticəni vermir. Görünür gələcəkdə bunların hər ikisinin sintezindən istifadə olunacaq. Bu üsullara bəzən dövlət və bazar üsulları da deyirlər. Bizim ölkəmiz üçün bu problemlər ümumi iqtisadi böhranla əlaqədar daha da mürəkkəbləşir. Bir tərəfdən inzibati amirlik sisteminin dağılması və bazar iqtisadiyyatına keçid müəyyən çətinliklərlə müşayiət olunur. Bu da öz növbəsində ekoloji siyasətin aparılmasında məhdudiyətlər yaradır. Bazar iqtisadiyyatı sistemi olmadığına görə iqtisadi -hüquqi mexanizmlər ətraf mühiti (ƏH) səmərəli mühafizə etməyə imkan vermir.

Mövzu 12. Ekoloji tənzimləmədə iqtisadi mexanizmlər.

İqtisadi mexanizmləri 2 tipə bölmək olar;

-bütün təsərrüfat sahələrini əhatə edən mexanizmlər – makro səviyyə;

-xüsusi mexanizimlər – bilavasitə ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı olan iqtisadi mexanizimlər.

Bəzən təbiətdən istifadənin iqtisadi mexanizimlərini 3 qrupa ayırırlar.

1.Kompensasiya mexanizimləri- bu mexanizimlər iqtisadi inkişaf üçün ən ümumi məhdudiyət həddi qoyur.Bu üsulla demək olar ki,iqtisadi inkişafa mane olmur.İqtisadi mexanizimləri bu qrupa əsasən neqativ ekoloji nəticələrin aradan qaldırılmasına yönəli və onu yaradan səbəblər isə heç araşdırılmır da.Təbiətdən istifadənin bu qrupu iqtisadiyyatın inkişafının texnogen tipinə aiddir.

2.Ekoloji balanslaşdırılmış və təbiəti mühafizə istehsal və fəaliyyətlərinin inkişafını stimullaşdıran mexanizimlər. Bu mexanizimlərin əsasını bazar münasibətləri təşkil edir. Onalar təbii ehtiyatların mühafizəsinə yeni texnologiyanın tətbiqi vasitəsilə şəraiti yaradır. Nəzəri cəhətdən bu qrup zəif davamlı inkişaf üçün səciyyəvidir.

3. Şərti mexanizimlər, Bu mexanizimlər həm inzibati,həm də bazar mexanizimlərini əhatə edir. Bunlara aiddir; şərti vergi - kredit mexanizimləri,təbii ehtiyatların istifadəsini genişləndirən üsullar daraldan cərinmə siyasəti. Reallıqda bu cür mexanizimlər ayrıca demək olar ki, olmur. Çox vaxt bunları birləşdirmək lazımdır. Bu isə konkret ərazi və texnologiyada asılıdır.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində Tİİ mexanizimlərinə aşağıdakı elementlər daxildir;

- təbiətdən istifadənin ödənişliyi;
- təbiəti mühafizə fəaliyyətinin iqtisadi maraqlandırma sistemi;
- ətraf mühitin çirklənməsinə görə ödəniş;
- təbii ehtiyatlar bazarının yaradılması;
- ekoloji amil nəzərə alınmaqla qiymətin əmələ gəlməsinin mükəmməlləşdirilməsi (xüsusi ilə təbiəti istismar edən sahələr üçün);
- ekoloji fondlar;
- ekoloji proqramlar;
- ekoloji sığorta.

Təbii ehtiyatlardan istifadəyə görə ödənişlərin içərisində aşağıdakı ödənişlər var:

- təbii ehtiyatlardan istifadə hüquqlarına görə;
- təbiir ehtiyatların mühafizəsi və təkrar istehsalına görə.

Təbii ehtiyatlardan istifadə hüquqlarına görə ödəniş əsasən təbii ehtiyatların sahibi (mülkiyyətçi) üçün nəzərdə tutulur. Bu, dövlət də ola bilər,şəxsi mülkiyyətçi də.

Ödənişli təbiətdən istifadə sistemində təbiətdən düzgün istifadə olunmadığına görə,ətraf mühitin çirkləndirdiyinə görə müxtəlif sanksiya və cərimələrə xüsusi yer verilir. Torpaqların müxtəlif səbəblərdən (bərk tullantıların yerləşdirilməsi,ağır metalların çirklənmə,qrunut sularının səviyyəsinin qalxması, təkrar şorlaşma və s) istifadədən kənar qalması(əsasən kənd təsərrüfatı dövriyyəsindən çıxması), suyun və havanın normadan artıq çirklənməsi və s. hallarda sərt sanksiyalar tətbiq olunur.Bu sanksiyalar hüquqi və iqtisadi məsuliyyət də daxildir.Həm də cərimələrin həcmi kifaəyət qədər yüksək olmalıdır ki, istehsalatçıların fəaliyyətinə təsir göstərsin.

Ödənişli təbiətdən istifadə,təbii mühafizə fəaliyyətinin iqtisadi maraqlandırma sistemini təyin edir. Bu sistem istehsal və istehlakçının ekoloji balanslaşdırılmış hərəkətinin formalaşmasına yardımşı olacaqdır. İqtisadi maraqlandırma istiqamətlərinin çoxu müxtəlif ölkələrdə öz ekoloji səmərəsini göstərmiş.

Ən geniş istifadə olunan və səmərə verən üsullardan bir də vergilərdir.Ekoloji vergilər ən azı iki məsələni yerinə yetirir;1) məhsulun qiymətinin ona sərf olunan məsrəflərə o, cümlədən də təbii ehtiyatlara,ətraf mühitə dəyən zərərə adekvat olması;2)ekoloji zərərin çirkləndirənlər tərəfindən kompensasiyasına şərait yaratmaq.Ekoloji vergilər ekoloji balanslaşdırılmış fəaliyyəti stimullaşdırır da bilər,resurstutumlu istehsalı isə sıxışdırır da bilər,Burada təbiəti mühafizə orqanları tərəfindən ilk təkən verilir,qalan proseslər isə bazar mexanizimləri tərəfindən davam etdirilir.

Ümumiyyətlə, istehsalçılar üçün vergi güzəştləri ekoloji fəaliyyət növündən asılıdır. Səmərəli təbiəti mühafizə fəaliyyəti vaxtı güzəştlili vergilər sistemi tətbiq olunur. Bəzi hallarda vergi tutulmaya da bilər. Məsələn, ekoloji fondlar vergidən azaddırlar.Bu siyasət tullantılarından istifadə edən,onları emal edən müəssisələr üçün də tətbiq edilə bilər.

Təbiətdən səmərəli istifadənin və mühafizənin iqtisadi mexanizimləri sistemində təbii mühitin çirklənməsinə görə ödənişlər əsas yer tutur. Onlar müəssisə və firmalar tərəfindən ətraf mühitə dəyən ekoloji-iqtisadi zərəri. Kompensasiya etmək

üçündür. Aydın ki, bu ödənişlər o zərərin kişik bir hissəsidir. Çirklənməyə görə ödənişlər, çirkləndirən müəssisələri cəzalandırmaq üçündür. Ödənişin 3 növü vardır.

- 1) zərərli maddələrin atmosfərə atılmasına görə;
- 2) zərərli maddələrin su obyektlərinə atılmasına görə;
- 3) tullantıların yerləşməsinə görə.

Mövzu 13. Təbiəti mühafizə və təbiətdən səmərəli istifadə tədbirlərinin maliyyələşdirilməsi.

Təbiəti mühafizə tədbirlərinə yönəldilən vəsaitin əsas mənbəyi dövlət bədcəsidir, doğrudur başqa maliyyə mənbələri də müəyyənləşmədə iştirak edir, məsələn, yerli bədcələr, nazirlik, və komitələrin vəsaitləri, müəssisələrin öz vəsaitləri və s. Ancaq bu yaxımlara qədər bunların hamısına bədcədən kənar maliyyə mənbələri kimi baxmaq olmazdı. Bu sistem yaxşı səmərə vermirdi, çünki bədcədən ayrılan vəsait kifayət qədər deyildi. Onun ən əsas üstünlüyü bu maliyyələşmənin davamlı olması idi. Əgər inzibati- amirlik təsərrüfat sistemində, təbiəti mühafizə fəaliyyətində maddi- texniki təminat əsas rol oynayırdırsa (limit və fondlar sistemi vasitəsi ilə), bazar iqtisadiyyatı şəraitində təbiəti mühafizə tədbirlərinin əsas amili onun maliyyə təminatıdır.

Təbiətdən mühafizə tədbirlərinin və ekoloji proqramlarının maliyyələşməsi aşağıdakı vəsait mənbələrinin hesabına aparılır:

- 1) müxtəlif səviyyəli bədcələr;
- 2) müəssisə, təşkilat, şirkətlərin vəsaiti;
- 3) bədcədən kənar ərazi ekoloji fondlar
- 4) ekoloji sığorta fondu
- 5) bank kreditləri;
- 6) əhəlinin vəsaiti (xarici, hüquqi və fiziki şəxslərin könüllü vəsaitləri də daxil olmaqla)

Müxtəlif maliyyələşmə mənbələrinin bəzi formaları xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək.

Müxtəlif səviyyəli bədcələrin gəlir hissələrinə müvafiq vergilər, təbii resurslardan istifadəyə görə ətraf mühiti çirkləndirməyə görə ödəniş və kəçürmələr daxil olur. Bunlardan başqa yerli bədcələrə Respublika bədcəsindən dotasiyalar daxil ola bilər ki, bunlarda çox vaxt təbiəti mühafizə tədbirləri üçün nəzərdə tutulur.

Müəssisələrin öz vəsaiti təsərrüfat subyektlərinin gəlirləri hesabına formalaşır. Təbiəti mühafizə əsas fonlarının istismarı və təbiəti mühafizə tədbirlərinin keçirilmə məsrəfləri müəssisənin istehsal etdiyi məhsulların maya dəyərinə daxil edilir.

Büdcədən kənar ərazi ekoloji fondları təbiəti mühafizə və bəzi resursların bərpasına yönəlmiş vasitələrin qalıq prinsləri kənarlaşdırmaq üçün yaradılır. 1990 – cı ildə aşağıdakı büdcədən kənar fondlar yarandı: mineral- xammal bazasının bərpası fondu, meşələrin mühafizəsi və bərpası fondu, su obyektlirinin bərpası və mühafizəsi fondu və s.

Büdcədən kənar ekoloji fondları təbiəti mühafizəyə investisiyalar yardım sisteminin bir element kimi, təxirəsalınmaz təbiəti mühafizə məsələlərinin təbii mühitdə itgilərin bərpası, iqtisadi zərərin kompensasiyası və s. kimi tədbirlərin maliyyələşdirilməsi üçün yaradılmışdır.

Ətraf mühitin mühafizəsi ictimai fondu əhalinin vəsaiti ictimai təşkilatların könüllü yardım və s. hesabına formalaşır. Bu fonlar ictimai ekoloji birliklər, həmkərlər birlikləri tərəfindən yaradılır və ancaq təbii mühitin mühafizəsinə xərclənir. Adı çəkilən fondların formalaşması və istifadəsi bu fondları yaradan ictimai birliklər tərəfindən müəyyən olunur.

Təbiəti mühafizə tədbirlərinin maliyyələşdirilməsinin ümumi həcmində xüsusi diqqət kapital qoyuluşunun ayına yönəldilməlidir. Təbiəti mühafizə əhəmiyyətli kapital qoyuluşunun həcmi regionlar üzrə və mühafizə obyektləri üzrə fərqlənirlər. Təbiəti mühafizə əhəmiyyətli investisiyaların ümumi həcmində əsas maliyyələşmə mənbələrinin payı bir – birindən çox ciddi şəkildə fərqlənir. Bunlar fərqli ərazi, iqlim, sosial - iqtisadi, ekoloji şəraitin fərqi əsaslanır. Son dövrlər təbiətin mühafizə tədbirlərinin maliyyələşməsində yerli büdcələrin və müəssisələrin hesabına maliyyələşmənin rolu artmaqdadır.

Təbiəti mühafizə fəaliyyətinin maliyyələşmə mənbələrinin tərkibində baş verən dəyişikliyə fikir verdikdə belə bir qənatə gəlmək olar ki, təbiəti mühafizə tədbirlərinin maliyyələşməsi əsasən müəssisələrin öz hesabına aparılmalıdır. Ondan sonra ekoloji fondların və digər investitorların vəsaitindən söz gedə bilər.

Sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə təbii mühitin çirklənməsi ilə mübarizəyə ümumi milli məhsulun (ÜMM) 3%-ə qədər yönəldilir. Bu göstərici qonşumuz Rusiyada da yüksəkdir. Orada Ümumi Daxili Məhsulun (ÜDM) təxminən 25-i, inkişaf ölkələrində isə analoji xərclər ÜDM-in 1,5 - lərdə ətraf mühitin keyfiyyəti kifayət qədər yüksək səviyyədədir və

məsərəflər əsasən bu səviyyənin saxlanmasına yönəldilir. Azərbaycan Respublikasında isə ətraf mühitin keyfiyyətini yüksək qiymətləndirmək hələ tezdir, ona görə də bizim məsərəflər daha çox olmalıdır.

Mövzu 14. Ekoloji fondlar.

Dövlət büdcədən kənar ekoloji fondlar təbiəti mühafizə fəaliyyətinə investisiyaların mərkəzləşmiş qaydaya maliyyələşməsi üçün yaradılmışdır.

Büdcədən kənar ekoloji fondların yaradılmasında əsas məqsəddir: təbiəti mühafizə fəaliyyətini maliyyələşdirmək üçün dövlət büdcəsindən kənar müstəqil strukturun yaradılması. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, fondun vəsaitlərini büdcə vəsaitləri və təbiətdən istifadə edən müəssisələrin öz vəsaiti də tamamlayır.

Ekoloji fondların əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

- ətraf mühitin keyfiyyətinin yaxşılaşmasına yönəlmiş elmi-texniki layihələr və proqramların maliyyələşmə və ayrılması;
- əhəlinin ekoloji təhlükəsizliyini təmin etmək üçün proqram və layihələrin maliyyələşdirilməsi;
- təbiətdən səmərəli istifadənin və ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyaların tətbiqinin iqtisadi maraqlandırılması (stimullaşma)

Azərbaycan Respublikası Ekologiya fondunun əsas məqsədi – regional və Respublika əhəmiyyətli layihə və proqramların hazırlanıb reallaşması; bunun üçün ərazi, müəssisə, təşkilat və digər mümkün mənbələrin cəlb olunması.

Bundan başqa, fondun müəyyən hissəsi onun təsərrüfat fəaliyyətinin gəlirləri hesabına da formalaşır (məsələn, fərdi və kooperativ fəaliyyət, balıqçılıq, rekreasiya tədbirləri, təbiəti mühafizə zayomları, loteriya və digər kommersiya fəaliyyəti).

Praktika göstərir ki, ətraf mühitin çirklənməsinə görə, ödənişlərin payı, fondun ümumi gəlirinin 80-85% -ni təşkil edir.

Fondun vəsaitlərinin xərclənməsi ancaq təbiəti mühafizə fəaliyyəti ilə bağlı tədbirlərə yönəle bilər.

Mövzu 15. Ekoloji sığorta.

Son dövrlər ekoloji qəza və fəlakətlərin sayı artır və bunula əlaqədar iqtisadi zərər də artır. Ekoloji fəlakətlərin nəticələrini aradan qaldırmaq üçün çoxlu maliyyə vəsaiti lazımdır. Üüksək risk şəraitində bu vəsaitin yüngülləşməsi üçün qarantıya lazımdır. Ekoloji cəhətdən gözlənilməz nəticələr olduqda və prenatal təbiəti mühafizə tədbirləri keçirilərkən əhalinin və hüquqi şəxslərin əmlak maraqlarını qorumaq üçün ekoloji sığorta mühüm rol oynamalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, ümumi çirklənən tərkibində planlaşdırılmamış və gözlənilməz çirklənmə hallarının payı 1/3-ə çatır.

Ekoloji sığorta – sığortanın xüsusi kateqoriyasıdır ki, burada sığorta təşkilatı ətraf mühitin gözlənilməz çirklənmə vaxtı sığorta obyektinə dəyən zərərin razılaşdırılan tamamı ilə və ya bir hissəsinin ödənilməsinə zəmanət verir. Ekoloji sığortaya aşağıda qeyd olunan bütün tərəflərin maraqlarını birləşdirir;

- sığorta təşkilatları vasitəsi ilə bütün əhalinin maraqlarını təmsil edən dövlətin;
- gözlənilməz qəza hallarında ətraf mühitin çirklənməsindən müəyyən ziyan çəkə biləcək üçüncü şəxslərin (hüquqi və fiziki)
- öz günahları üzündən baş vermiş qəza nəticəsində çirklənməni törədən müəssisə-təbiətdən istifadəçilərin (sığorta olunanların)

Ekoloji sığortanın əsasını aşağıdakı əsas prinsiplər təşkil edir; üçüncü tərəfə (şəxsə) dəyən zərərin maksimum ödənilməsi, sığorta olunan tərəfin iqtisadi maraqlarının qorunması (göz resurslarının saxlanmasına sonrakı fəaliyyət imkanlarına qarantıya); sığortaçının sığorta ödənişinin həcmi minimumlaşdırılmasında maraqları və yaradılmış maliyyə vəsaitindən təbiəti mühafizə tədbirlərinin həyata keçirilməsində maksimum istifadəçi.

Ekoloji sığorta sisteminin əsas göstəriciləri aşağıdakılardır:

- sığorta riski;
- sığorta ödənişinin həcmi,;
- sığorta haqqı;
- sığorta tarifləri.

Sığorta heç vaxt bütün çirklənmə növlərini əhatə etmir, lakin gözlənilməz və təsadüf çirklənmədən dəyən zərərin riskindən sığortalanır. Bəzi sığortaçılar ətraf mühitin

pisləşməindən də sığortalama təklif edirlər. Onlar hesab edirlər ki, çirklənmə ilə əlaqədar vəziyyətin təxminən 80% -dən sığortalamaq lazımdır.

Sığorta müqaviləsi aşağıdakı əsas hissələri əhatə edir;

- müəssisənin ünvanı,adı,ekoloji riskin xarakteri;
- ilkin dövriyyənin həcmi,manatla;
- müəssisənin istehsal fəaliyyəti haqqında məlumatlar;
- istehsal prosesinin xarakteri haqqında məlumatlar;
- xammal,materialın və istehsal olunan məhsulun növləri;
- ətraf təbii mühit haqqında məlumatlar (əhalinin sıxlığı,sayı,istifadə olunan ərazinin, torpağın ,suların səciyyəsi);
- havaya,suya,torpağa atılan tullantılar haqqında məlumat, ətraf mühitin vəziyyətinə nəzarət metodları və normativlər haqqında məlumat;
- tullantıların risk dərəcəsi (səviyyəsi),onların qarşısının alınması tədbirləri və s.;

Müqavilə bir illiyinə imzalanır,sığorta olunan müəssisələrin arzusu ilə uzaldıla bilər. Müqavilələr fasiləsiz 2 il və daha çox imzalanarsa,güzeştli (10-30 %)sığortalama nəzərdə tutulur.

Mövzu 16. Ekoloji lizinq.

Ekoloji və digər fondlar hesabına ekoloji lizinq (müəssisələr tətəfindən təbiəti mühafizə avadanlığının icarəsi) inkişaf edə bilər. Ekoloji lizinq öz məzmununa görə uzunmüddətli kredit mexanizmi kimi bir şeydir,çünki o qaytarmaq və müddət prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərir. Eyni zamanda o maliyyələşmə (investisiya) rolu da oynayır. Lizinq vaxtı həm avadanlığın alınması, həm də maliyyələşmə məsləhətləri eyni zamanda həll olunur,çünki,icarədar avadanlığın dəyərinin birdəfəyə ödənilməsindən azad olur və müəssisənin investisiya imkanları genişlənir.

Ekoloji fondlardan başqa əmlakın sahibi qismində aşağıdakılar çıxış edə bilərlər;

- bank və onun fiiaları;
- xüsusi maliyyə lizinq şirkəti;
- istənilən firma.

Lizinq vaxtı əsas kapital arendaya uzun müddətə təqdim olunur. Mülkiyyət hüquqlarının (funksiyaların)parçalanması baş verir:mülkiyyətçi bir şəxsdir,istifadəçi isə başqası, İcarə müddəti 1 ildən 20 ilə qədər ola bilər. Bu bir ilə qədərki əməliyyat rentinq,orta müddətli əməliyyat isə xayrinq adlanır.

Klassik lizinqdə iştirakçılar iki şəxsdən ibarət olur.(lizinq təqdim edən və lizinq alan). Bu halda avadanlıq sahibi və icarəyə (lizinq)təqdim edən bir hüquqi şəxsədə cəmlənir. Bəzən lizinq uşterəfli münasibətləri ifadə edir. Gələcək lizinqalan, özünə lazım olan avadanlığın, əmlakın nədən ibarət olduğunu çox dəqiq bilir. Özünün vəsaitinin olmaması və sələm vəsaitinə imkanın çatmaması ucbatından o həmin əmlakı əldə edə bilmir, ona görə də o lizinq təqdim edən şəxsi, kifayət qədər vəsaiti olan tərəfi əməliyyatda iştirak etməy dəvət edir.Lizinq təqdim dən, gələcək istifadəçidən hazər alqı-satqı səsndinə qol çəkir.Lizinq təqdim edən avadanlığın sahibinə çevrilir, ancaq onun rolu alınan əmlakın qabaqcadan razılaşıdırılmış şərtlər əsasında maliyyəşəldirilməsi və onun istifadəçiyə ötürülməsi ilə məhdudlaşır.

Lizinqin təsnifatı başqa əlamətlərinə görə də aparılır.Lizinq xidmətinin həcminə görə təmiz lizinq,bütün xidmət növləri ilə birlikdə həyata keçirilən lizinq və bəzi xidmət növləri ilə həyata keçirilən lizinqi ayırırlar. Birinci halda avadanlıq üzrə bütün xidmətləri icarədar öz üzərinə götürür. İkinci halda bütün xidmət növlərini lizinqi təqdim edən tərəf həyata keçirir.

Bəzən lizinq daxili və kənar lizinqə bölünür:

Lizinq prosesi üç mərhələyə ayrılır.Birinci mərhələdə müqavilənin imzalanması üçün bütün hazırlıq işləri aparılır.Hər əməliyyatın bütün şərt və xüsusiyyətlərini dəqiq öyrənmək lazımdır.Lizinq layihəsinin səmərəliliyi, lizinq götürən tərəfin iqtisadi vəziyyəti, xüsusi ilə onun icarə ödəmə qabiliyyəti və s.öyrənilir. İkinci mərhələdə lizinq əməliyyatı bağlanır.Aşağıdakı işlər rəsmiləşdiirilir:lizinq obyektlərinin alqı-satqı müqaviləsi;lizinq avadanlığının istismara verilməsi haqqında akt; lizinqə verilən avadanlığa texniki xidmət haqqında müqavilə; lizinq obyektlərinin sığortası haqqında müqavilə.Üçüncümərhələ- lizinq obyektlərininbilavasitə istifadə dövrüdür. Bu mərhələdə lizinq əməliyyatları mühasibat uçotu və hesabatəasında həyata keçirilir;lizinq üzrə ödəmələr aparılır;lizinq müqaviləsinin vaxtı bitdikdən sonra isə sonra avadanlığın sonrakı istifadəsi barədə qərar qəbul olunur.

Ekoloji lizinq- təbiəti mühafizə vadanlığının müvəqəti istifadəyə verilməsi ilə bağlı yaranan mürəkkəb və kompleks əmlak münasibətləri məcmusudur.

Bu kompleks bilavasitə lizinq müqaviləsindən başqa alqı-satqı,sələm və s. müqavilələrini də əhatə edir. Bu müqavilələr köməkçi rolu oynayərlar,və onlarsız lizinq münasibətləri tam olmazdı. Məsələn, alqı-satqı müqaviləsi nəinki avadanlığın lizinqə verilməsindən qabaq həyata keçirilməlidir,həm də lizinq münasibətlərini yekunlaşdırıla bilər(icarə vaxtı başa çatdıqdan sonra istifadəçi tərəfindən avadanlığın əldə olunması).

Lizinq- təbiəti mühafizə avadanlıqlarının ənənəvi maliyyələşmə mənbələrinə əlavə kimi nəzərdə tutulmuşdur.İqtisadi mahiyyətinə görə bu uzunmüddətli kreditə daha çox bənzəyir.Ekoloji lizinqin müsbət cəhətlərindən biri də lizinq ödənişlərinin həyata keçirilməsi qaydasıdır. Çünki, bu ödənişlərin həcmi və vaxtı hər iki tərəfin qarşılıqlı maraqları və qarşılıqlı razılığı əsasında həyata keçirilir.Eyni zamanda lizinqə görə ödənişlərin müxtəlif formalarından istifadə etmək olar. Ödənişlər məhsulun satılmasından gələn vəsaitlə də, təkəcə pul formasında yox,tamamilə və bir hissəsi məhsul kimi və ya xidmətlə də həyata keçirilə bilər.

Mövzu 17.Təbiətdən istifadənin və təbii mühafizənin idarə olunması.

Təbii mühafizə fəaliyyətinin idarə olunması mexanizimləri Avropa və ABŞ -d keçən əsrin sonunda hazırlanmağa başlamışdır.ABŞ,Yaponiya,Qərbi Avropa ölkələri üçün spesifik olan idarəetmə mexanizimləri vardır. Bunlar özündə hüquqi təminat,ətraf mühitin idarə olunmasının inzibati və iqtisadi esullarını birləşdirir.Avropa ölkələrində 1973 -cü ildən xüsusi təbiəti mühafizə proqramları hazırlanmağa başladı.Avropa birliyi ölkələrində təbiəti mühafizə sahəsində qanunveivilik aktlarının ümumi məqsədi və prinsipləri hazırlanır, hər ölkə öz ənənəsi onları əsasında sərbəst həyata keçirir.

Birbaşə,inzibati tənzimləmə hər mənbə üçün tullantıların limitini (məhdudiyətini) nəzərdə tutur. Bunlara isə dövlət təbiəti mühafizə orqanları nəzarət edir.Müəssisənin tullantıları limit çərçivəsində olduqda ödənişlər və ya cərimələr ödənilir.

Normativlərin yaradılması üçün mühiti keyfiyyət standartları müəyyənləşir.Ərazinin ekoloji vəziyyəti nəzərə alınaraq,yerli hakimiyyət orqanları müəssisələr üçün tullantıların izn həddini müəyyənləşdirir.

Ətraf mühitin keyfiyyətinin idarə olunması kifayət qədər rəngərəngdir:istehlak və emal vaxtı ətraf mühiti çirkləndirən məhsullar (tərkibində qurğuşun olduğuna görə benzinə) əlavə vergi; məqsədili(təbiəti mühafizə vadanlıqlarının quraşdırılmasına və ya xüsusi proqramların yerinə yetirilməsinə yönəlmiş) subsidiyalar; vergi güzəştləri və s. Hazırda ödənişlərin pilləli müəyyən olunması üsulu çox geniş yayılmışdır.

Təbiətdən istifadənin və ətraf mühitin mühafizəsinin idarə olunması üsullarını üç qrupa bölmək olar:

1) Qeyri -inkişaf üsullar (icbari təbiəti mühafizə şərtlərinin tətbiqi; ekoloji amilin nəzərə alınması baxımından hüquqi şəraitin dəyişməsi.

2) Dövlət gəlirləri ilə əlaqədar üsullar (təbiətdən istifadənin lisenziyalaşdırılması, ətraf mühitin çirklənməsinə görə vergilər).

3) Dövlət məsrəfləri ilə bağlı üsullar.

Təbii mühitin mühafizəsinin idarə edilməsinin iqtisadi üsulları sahibkarlara təbiəti mühafizə fəaliyyətində daha çox azadlıq verir. Onlar məhsulun qiymətinə təsir göstərir. Seçilmiş iqtisadi üsulun düzgün olub olmaması bu üsulların düzgün tətbiq edilməsindən asılıdır. Düzgün müəyyən edilmiş ödənişlər istehsalçı müəssisələrin məsrəflərinə ciddi təsir göstərə bilər. Bu isə onun rəqabət qabiliyyətinə təsir göstərir. Çirklənməyə görə ödənişlər, onların həcmindən və tərkibindən asılıdır.

İnzibati vergilər yerli təbiəti mühafizə orqanlarının nəzarət fəaliyyətinə görə ödəniş növüdür. Onlar yenidən bölüşdürmə funksiyası yerinə yetirirlər. Tətbiq olunduqda çox da böyük səmər vermir. Ekoloji cəhətdən təmiz məhsul istehsal edən müəssisələr üçün güzəştli vergilər, ətraf mühit üçün zərərli maddələr istehsal edən müəssisələr üçün yüksək vergi normativləri tətbiq edilir. Bu üsul -praktikada asan reallaşır, ona görə də perspektiv hesab edilir.

Bazar prinsiplərinin tətbiq edilməsi ətraf mühitin faktiki və potensial çirklənməsi hüquqlarının sərbəst satılıb- alınması qaydalarını əhatə edir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə təxminən 130 -a qədər müxtəlif iqtisadi mexanizmlər tətbiq olunur ki, bunların yarısı ödənişlərdən ,25% - subsiyalardan , qalanları isə başqa iqtisadi stimullardan ibarətdir.

Bu üsulların istifadəsi ölkələr üzrə bir -birindən fərqlənir. Görünür ölkələrin spesifikasiyası, ənənələri, təbii şəraiti, istehsalın texnoloji səviyyəsi, sahəvi strukturu və s. bu mexanizmlərin tətbiqində mühüm rol oynayır.

İqtisadi üsullarının təhlili bu nəticəyə gəlmək imkanı verir. Azərbaycan Respublikasında yaranmış iqtisadi tərəqqi və mürəkkəb ekoloji şəraitində ən səmərəli üsullar dövlət subsidiyaları, güzəştli kreditlər və güzəştli vergilər sistemidir. gələcəkdə lisenziyaların tətbiqi sertifikatlaşma genişləndirilməlidir.

Mövzu 18. Təbiətdən səmərəli istifadənin və ətraf mühitin mühafizəsinin hüquqi əsasları.

Ekologiya hüququ dedikdə, ekoloji hüquqi ideyalara əsaslanan təbii ehtiyatlar üzərində mülkiyyət hüququ, təsərrüfat fəaliyyətinin və digər fəaliyyətin gedişində təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadəyə dair konkret ictimai münasibətləri tənzimləyən normaların məcmusu başa düşülür.

Hər bir sahənin əsas anlayışları vardır ki, müvafiq hüquq sahəsinə aid normalarda həmin anlayışlardan tez- tez istifadə olunur. Ekologiya hüququ da bu baxımdan istisna təşkil etmir. Ekologiya hüququnun əsas anlayışları ətraf mühitin mühafizəsi haqında qanunda, ekologiya sahəsinə aid digər qanunverivilik aktlarında , o cümlədən ayrı-ayrı təbii ehtiyatların istifadəsini və mühafizəsini tənzimləyən qanunvericilik aktlarında öz əksini tapıb. Hüquqi tənzimləmənin predmentinin düzgün müəyyən edilməsi hüquqi normalarını düzgün tətbiq etmək üçün məcburi şərtidir. Yalnız müəyyən əlamətlərə malik ictimai münasibətlər hüquqi tənzimləmənin predmenti ola bilər.

1) Bu münasibətlər iradəli xarakter daşmalıdır, yəni onların yaranması və xitamı insanların iradəsindən asılı olmalıdır.

2) Bu münasibətlər müxtəlif ekoloji sistemləri (maliyyətcə ətraf mühiti) təşkil edən təbiət obyektləri ilə, habelə daxili və xarici iqtisadi əlaqələrlə bağlı yaranmalıdır.

3) Bu münasibətlər insanın yaşadığı və onun həyati fəaliyyətini və sağlamlığını təmin edən ətraf mühiti təşkil edən obyektlərin məcmusunun tənzimlənməsinə yönəlməlidir.

Ekologiya hüququnun predmeti dedikdə tarixi proseslərlə şərtlənən ekoloji hüquqi normalarının əhatə dairəsində formalaşan vətəndaşlar və təşkilatlar arasında istehsalat münasibətləri başa düşülür ki, həmin münasibətlərdə təbiət obyektlərinin mühafizəsi, yaxşılaşdırılması, bərpası, səmərəli istifadəsi ilə bağlı indiki və gələcək nəsillərin maraqları naminə ətraf mühitin mühafizəsi məqsədi ilə dövlətin iştirakı məcburidir.

Beləliklə, cəmiyyətin və təbiətin qarşılıqlı təsiri sahəsində insanların marqlarını və tələbatlarını nəzərə almaqla aşağıdakı münasibətlər ekologiya hüququnun predmetini əmələ gətirir:

-təbiət obyektləri və ehtiyatları ilə bağlı mülkiyyət münasibətləri;

-təbiətdən (təbii ehtiyatlardan) istifadə üzrə münasibətlər;

-ətraf mühitin mühafizəsi üzrə münasibətlər;

-fiziki və hüquqi şəxslərin ekoloji hüquqlarının və qanunni maraqlarının müdafiəsi üzrə münasibətlər;

Hüquqi tənzimləmə metodu ictimai münasibətlərlə dövlət tərəfindən hüquqi təsir üsuludur. Ekoloji hüquqi tənzimləmə metodu dedikdə hüquqi münasibətlərini iştirakçıların davranışına hüquq normaları ilə müəyyən edilən spesifik təsir üsulu başa

düşülür ki, həmin üsul təbiətdən səmərəli istifadənin təmin edilməsinə ətraf mühitin mühafizəsinə fiziki və hüquqi şəxslərin ekoloji hüquqlarının və qanuni maraqlarının müdafiəsinə yönəlir.

Hüquq elmində inzibati hüquqi metoddan və mülki hüquqi metoddan iki metod fərqləndirilir.

İnzibati hüquqi tənzimləmənin mahiyyəti lazımi davranışın və hüquqi göstəricilərin icrasına yönələn dövlət məcburiyyətini təmin etmək üçün müvafiq göstərişlərin, iczələrin, qadağaların müəyyən edilməsindən ibarətdir.

Mülki hüquqi tənzimləmə metodu hüquq münasibətlərinin tərəflərinin bərabərliyinə əsaslanır. Mülki hüquq münasibətlərində bu münasibətin iştirakçıları adətən bir-birindən asılı olmayan bərabər hüquqlu subyektlər kimi çıxış edirlər.

Ekologiya hüququnun prinsipləri həm ümumi hüquqi prinsiplərə həm də bu sahəyə xas olan prinsiplərə - sahəvi prinsiplərə əsaslanır. Sosial ədalət və sosial azadlıq prinsipi, hüquqi bərabərlik prinsipi, hüquq və vəzifələrin vəhdəti prinsipi və digər prinsiplər bütövlükdə hüququn mahiyyətinin müəyyən edən prinsiplərdir.

Mövzu 19. Təbiətdən istifadəyə lisenziyaların verilməsi.

Təbiətdən istifadə fəaliyyətin lisenziyalaşdırılması-təsərrüfat fəaliyyətinə nəzarət və ekoloji əsaslandırma sistemidir. Belə fəaliyyət xüsusi icazə sənədlərinin-lisenziyaların verilməsi rolu ilə reallaşır. Lisenziyalaşma əslində inzibati-hüquqi idarəetmə elementidir, çünki lisenziya təbii ehtiyatlardan istifadənin omkret şərait və məhdudiyyətini qeyd edir (nəzərə alır). Eyni zamanda lisenziya iqtisadi (bazar) idarəetmə elementi də ola bilər və auksyonlarda satıla bilər.

Müxtəlif fəaliyyət sahələrinin lisenziyalaşdırılması insanların, dövlətin və cəmiyyətin həyati maraqlarının mühafizəsi üçün vahid dövlət proqramının tərkib hissəsidir. Fəaliyyət göstərən qanunvericiliyə uyğun olaraq təbiəti mühafizə sahəsində aşağıdakı fəaliyyət növləri lisenziyalaşdırılır:

- təhlükəli və digər tullantılarla əlaqəli fəaliyyət;
- yeraltı sərvətlərdən istifadə;
- su obyektlərindən istifadə.

Bəzən təbiətdən istifadənin lisenziyalaşdırılması sistemində daxil olan icazələri iki qrupa bölürlər:

1) təbii ehtiyat və obyektlərdən istifadə üçün həm də tullantıların yerləşdirilməsinə və tullantıların suya və havaya atılmasına görə icazələr;

2) təbiətdən kompleks istifadəyə görə lisenziyalar.

Xüsusi lisenziyalar təbii ehtiyatları əhatə edən xüsusi dövlət orqanları tərəfindən verilən sənədlərdir. Bunlar təbii ehtiyatların birindən, qeyd olunmuş ərazidə və müəyyən şərtlərlə istifadə etməyə icazə verir. Belə lisenziyalar aşağıdakılardır: yerin tərkibindəki sərvətlərdən birindən istifadə üçün icazə, müəyyən tullantıların atmosferə və suya atılmasına görə icazə, sudan xüsusi istifadəyə görə icazə, xüsusi heyvanların ovlanmasına icazə, ağacların və meşənin kəsilməsinə icazə və s. Bu cür lisenziyalar öz aralarında uyğunlaşdırılmır və onların ətraf mühitə birgə təsirin müəyyən etmək çətinidir. Elə vəziyyət yarana bilər ki, bir növ təbii ehtiyatların istifadəsi digərinə də təsir göstərə bilər. Bəzən təbii ehtiyatlardan istifadə ərazidə ümumi ekoloji vəziyyət nəzərə alınmadan aparılır. Ona görə də təbiətdən kompleks istifadəyə görə lisenziyalar verilir və bu məsələlər orada öz əksini tapmalıdır. Xüsusi ilə ekoloji norma və məhdudiyətlər nəzərə alınmalıdır. Təbiətdən kompleks istifadə müəssisə üçün ərazinin təbii-resurs potensialından istifadədir ki, təbii ehtiyatların bir növünün istismarı digər ehtiyatlara ən az zərər vurur, və müəssisənin təsərrüfat fəaliyyəti ətraf təbii mühitə minimum kompleks təsir göstərir. Təbiətdən kompleks istifadə lisenziyası təbii ehtiyatlardan istifadənin istismar həddini, ciddi ekoloji məhdudiyət və tələbləri, çirklənmə həddini və s. müəyyən edir.

Təbii ehtiyatların sərəncamının, istifadə və mülkiyyət hüquqlarının kimə məxsus olmasından asılı olmayaraq təbiətdən istifadənin dövlət idarəçiliyi, inzibati rayon sərhədlərində təbii ehtiyatların keyfiyyət və kəmiyyət göstəricilərinin sosial- iqtisadi qiymətləndirilməsi haqqında dolğun məlumat olmadan aparmaq bilməz. görə də təbii ehtiyatın qeydiyyatı (inventarlaşması) vacib məsələlərdən biridir.

Təbiəti mühafizə sahəsindəki fəaliyyətin lisenziyalaşdırılması Azərbaycan Respublikası Prezidenti 4 oktyabr 1997- ci il tarixli 637 sayılı Fərmanı ilə təsdiq olunmuşdur. Bu Fərmanın 2 -ci bəndinə əsasən, ayrı-ayrı fəaliyyət növlərinə lisenziya verilməsi qaydalarını Nazirlər Kabineti müəyyən edir. Təbiəti mühafizə və təbiətdən səmərəli istifadə, sahədə aşağıdakı fəaliyyət növlərinə görə lisenziyalar verilir: sənaye və digər tullantıların, maddələrin (radiaktiv maddələrdən başqa), məhv edilməsi, basdırılması, yerdəyişməsi anbarlardan toplanması, təkrar emalı (utilizasiyası), ekoloji

sertifikatlaşma,paaportlaşma, ekoloji auditin aparılması, təbiəti mühafizə istiqamətində xidmət və işlərlə bağlı fəaliyyət növünün həyata keçirilməsindən və s.

Misal üçün sudan istifadə lisenziyasının məğzimi açıqlamaq olar. Sudan istifadə lisenziyası aşağıdakı məsələləri əhatə etməlidir;

-su obyektı, sudan istifadə edənlər,sudan istifadə limiti haqqında məlumat,su istifadəçisinin su istehlakçısına qarşı məsuliyyət və vəzifələri;

- su obyektlərindən istifadənin məqsədi və üsulları; su obyektlərindən istifadə ərazisinin sərhədləri və ya koordinatı, lazım olarsa sudan istifadə olunacaq yer;

- lisenziyanın fəaliyyəti müddəti;

- su obyektlərinin və təbii mühitin qorunmasına və sudan səmərəli istifadəyə dair tələblər.

Son dövrlər istehsal tullantılarının tənzimlənməsi məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilir. Bir tərəfdən bu tullantılar yeni resurs əhəmiyyəti kəsb edir, digər tərəfdən onlar müəyyən təhlükə mənbəyidirlər ,(əgər bu tullantılar ətraf mühit və canlılae üçün qorxu yaradırlarsa). Tullantılarla bağlı bir çox fəaliyyət növləri lisenziyalaşdırılır,xüsusilə əgər bu iş gəlir gətirirsə.

Mövzu 20 Regional ekologiya.

Təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə və ətraf ühitin mühafizəsi problemlərinin həlli müxtəlif səviyyəli ərazilərdə məhsuldar qüvvələrin inkişafı ilə əlaqədardır.Buna görə də belə problemlərin tədqiqi müxtəlif ərazi səviyyəsində (kənd,rayon,respublika) aparılmalıdır.Hər region özünə məxsus istehsal strukturu ilə səciyyələnir. Təbii ki,bu istehsal özünə görə təbii mühitə təsir göstərir.təbii mühitin çirklənməsi baş verən yerlərdə həmin ərazilər təbii xüsusiyyətlərinə görə də dəyişikliyə uğrayır. Bu xüsusiyyət isə zərərli maddələrin ərazidə parşalanıb yox olmasına təsir edir. Bu o deməkdir ki, müxtəlif regionlarda təbiəti mühafizə məsələləri müxtəlifdir.

Ümumiyyətlə,böyük problemlər məhəlli və regional səviyyədə həll oluna bilər.Bəzi hallarda isə təbii mühitin mühafizəsi problemi məhəli səviyyədə yaransa da , vaxtında həmin problemin həllinə lazımi diqqət yetirilməsə, daha geniş ərazilərə yayılır və böyüyüb regional,milli hətəda qlobal problemə çevrilə bilər. Bundan başqa,təbii mühitin eyni probleminin həlli müxtəlif ərazilərdə müxtəlif cür ola bilər.Bu ərazinin təbii və iqtisadi xüsusiyyətindən asılıdır.Cünki,eyni təsərrüfat fəaliyyəti ayrı-ayrı ərazilərdə müxtəlif ekoloji

vəziyyət yaradır. Beləliklə, hər bir ərazinin yerli xüsusiyyətlərini öyrənmədən, onu ekoloji cəhətdən qiymətləndirmədən, məhsuldar qüvvələrin inkişaf və yerləşməsinin bir çox problemlərini həll etmək çətin olar.

Təbiəti mühafizə və təbiətdən səmərəli istifadə problemlərinin həllində regionallıq aşağıdakı mülahizə ilə təsdiqlənir. Birincisi regionda baş verən siyasi hadisələrlə əlaqədardır. SSRİ -nin parçalanması, onun nəticəsində Azərbaycan Respublikasının müstəqillik qazanması və s. İkincisi, İqtisadiyyatın inkişafında sosial aspektlərin əhəmiyyətinin artması. İnsan, əsas məhsuldar qüvvə kimi müəyyən ərazidə yaşayır. Onun qidaya, mənzilə, dincəlməyə, oxumağa, müalicəyə və s. olan tələbatının keyfiyyətlə ödənilməsi üçün bütöv ərazi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Üçüncüsü, ərazinin kompleks inkişafının əhəmiyyəti artmışdır. Müxtəlif regionlar müxtəlif təbii ehtiyatlarla fərqli təmin olunmuşdur. Ətraf mühitin vəziyyəti, inkişafın sosial-iqtisadi xüsusiyyətləri, əhalinin sosial tərkibi, sıxlığı və s. hər yerdə eyni deyil. Bunların hamısı ərazinin kompleks və hərtərəfli inkişaf istiqamətlərini müəyyən edir. Dördüncüsü. təbiətdən istifadə və ətraf mühitin mühafizəsi problemləri ancaq müəyyən region daxilində həll oluna bilər.

Normativ proqram -məqsədli yanaşmanın son nəticəsi regional proqramdır.

Regional proqramın hazırlanmasını bir neçə mərhələyə bölmək olar.

- 1) Proqramın məqsədinin və ilkin vəziyyətinin təhlili. Bu mərhələdə regionda təbiətdən istifadənin vəziyyətinin həm keçmişi. həm də gələcəyi öyrənilir.
- 2) Proqramın kompleks məqsədlərinin müəyyənləşdirilməsi, Bu mərhələdə son məqsəd hissələrə ayrılır, onların köməyi ilə ümumi məqsəd müəyyənləşir.
- 3) Proqramın variantlarının formalaşması və onlardan ən səmərəlisinin seçilməsi.
- 4) Seçilmiş variantın araşdırılması.

Kompleks təbiəti mühafizə proqramının hazırlanması 2 mərhələdə həyata keçirilir. Birinci mərhələdə regionun ekoloji-iqtisadi sistemi təhlil olunur. Təbii mühitin vəziyyəti aşağıdakı üsürlərə görə müəyyən olunur: hava və su hövzələrinə, meşə və torpaq fondlarına görə. Mineral xammal ehtiyatlarından səmərəli istifadə müstəqil problem kimi öyrənilir. Aparılmış təhlillərin son nəticəsi regionun təbii mühitinin saxlanması və yaxşılaşdırılmasıdır. İkinci mərhələdə proqramın son məqsədinə çatmaq üçün tədbirlərin ardıcılığı müəyyən olunur.

Mövzu 21.Urboekologiya (şəhərlərin ekologiyası).

Urbanizasiya prosesi- kənd əhalisinə nisbətən şəhər əhalisinin payının artmasıdır.Müasir şəhər çoxlu əhali ya.ayan yer deyil, ətraf mühitin bütün üsürlərini (hava,su,torpaq) dəyişdirən nəhəng bir kompleksdir. Bu dəyişiklik isə çox vaxt neqativ cəhətdən özünü göstərir. Sanki şəhərə yaxınlaşmaqdan qorxaraq meşələr şəhərdən uzaqlaşır, torpaqlar çılpaqlaşır,çaylar suyunu şəhərə verərək tanınmaz hala düşür.Yaxın keçmişdə bu prosesə qaçılmaz bir hal kimi baxanlar, hazırda bu proseslərə qarşı kəskin mübarizə aparmağın labüdlüyünü qeyd edirlər.

Şəhərlərin salınmasından onun arxitekturası,əhalinin rahat yaşayıb -işləməsi prinsipi əsas götürülməlidir. Şəhərin yerləşdiyi sahədən və onun əhəmiyyətindən asılı olaraq hər bir küçəyə və ya meydana ciddi tələblər qoyulur. 1800 -ci ildə dünya əhalisinin yalnız 3 faizi şəhərlərdə yaşayırdı XX əsrə qədər hətta iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə belə əhalinin əksəriyyəti kənd yerlərində yaşayırdı. Onlardan əsas yaşayış tələbatını kənd təsərrüfatı ödəyirdi.

Urbanizasiya prosesi demoqrafik artımdan sürətlə inkişaf edir.2000 -ci ildə milyonçu şəhərlərinin sayı 300-ə çatmışdır.Həmin şəhərlərin yarısından çoxunun əhalisi 3 mln. nəfərdən artıqdır.

Şəhərlərin özünəməxsus spesifik mühiti vardır.Şəhər və ya urbanizasiya əraziləri bəzən anormal hadisə kimi qəbul edilir. Bu xüsusiyyətlərə aşağıdakılar aiddir.

-şəhər-özünəməxsus biokimyəvi əyalətdir.Bu ərazilərdə maddələrin toplanması baş verir.Onların kimyəvi tərkibi burada olan müəssisələrin profilindən asılıdır.

-şəhərlərdə atmosferin şəffaflığı aşağı olur.Atmosferdə tozun və s. miqdarı çox olur. Bu isə ulturabənövşəyi şüaların yer səthinə çatmasına imkan vermir. Bəzi şəhərlərdə gündə yer səthinə 500-1500 kq/km² toz düşür.Eyni regionda kənd yerlərində isə bu göstərici 5-15 kq/km²⁻ⁱ keçmir;

- şəhərlər üçün havanın normadan artıq qızması səciyyəvidir.Orta enliklərdə illik temperatur şəhərlərdə ətraf ərazilərə nisbətən 1-2 °C çox olur. Küləksiz havada bəzən temperatur gecə ətraf ərazilərə nisbətən 6-8 °C çox ola bilər;

- havanın tozlu olması su buxarının tez kondensasiya olmasına şərait yaradır,bunun nəticəsində bəzən şəhərdə ətraf ərazilərə nisbətən 10% yağıntı çox ola bilər;

- atmosferdə daha çox mikroorqanizmlər olur, atmosferin özünü təmizləmə qabiliyyəti daha aşağı olur;

- şəhərlərdə su dövrünü tamamilə pozulmuş olur. Böyük ərazilərdə yağışlar torpağa hopmur, qrunut sularının atmosfer yağışları vasitəsi ilə qidalanması azalır;

- şəhərlərin sahilində yerləşdiyi çay, göl və dənizlər daha çox çirklənir və bu suların özünü təmizləmə qabiliyyəti kütləşir.

- şəhərlər çoxlu təmiz su istehlak edir və ətraf su hövzələrinə çoxlu çirkab suları axıdılar.

İri şəhərlərdə ekoloji vəziyyətin gərginliyi orada olan əhalinin sıxlığı ilə əlaqədardır. Bir çox şəhərlərdə əhalinin sıxlığı optimal həddi (3000 adam/ha) aşmışdır. Şəhərlərdə əhalinin səxliyi artıq basırıqlıq həddinə çatmışdır. İstehsalın, energetika və kommunal təsərrüfat sahələrinin inkişafı texnogen təsirin artmasına səbəb olur. İstehsal sahələri ilə yaşayış zonaları arasında yerləşdirilməsi vacib olan sanitariya qoruyucu zolaqların olmaması şəhər mühitinin çirklənmə səviyyəsinin artmasına səbəb olur.

Şəhərlərin ekoloji təhlükəsizliyin təminatı və ətraf aləmin mühafizəsinin təşkili üçün Respublikanın regional siyasəti aşağıdakı istiqamətlərdən ibarət olmalıdır:

- istehsalın hər hansı bir sahədə yerləşdirilməsinin ekoloji baxımından əsaslandırılması;

- təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə;

- fəvqəladə halların yaranmasının xəbərdarlığı və onların ləğvi ilə əlaqədar tədbirlərin hazırlanması;

- ətraf mühitin mühafizəsi və təbiətdən istifadə sahələrinin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi.

Şəhərsalma fəaliyyəti əsasən Respublikada bu sahə üzrə mövcud olan qanunvericilik əsasında təşkil olunur. Şəhərsalma fəaliyyəti üçün sahələr zonalara ayrıldıqda əhalinin səmərəli həyat fəaliyyətinin təminatı, sahələrin təbii və texnogen təsirlərdən mühafizəsi, ətraf mühitin çirklənmədən mühafizəsi, əhali və istehsal sahələrinin vahid sahədə sıx yerləşməsi və s. əsas götürülməlidir.

Mövzu 22. Azərbaycan Respublikasının müasir ekoloji vəziyyəti.

Təsərrüfat sahələri içərisində mühitə ən çox təsir göstərən sənayedir. Sənaye sahələrində xammaldan daha çox istifadə edən təbiətlə cəmiyyət arasındakı mərhələlərin ilk ikisini özündə birləşdirir. Yəni həm hasilat vaxtı, həm də onun emalı zamanı mühitə qarşılıqlı əlaqə və təsir olur. Bunlar içərisində təbii mühitə ən çox təsir edən sahələr yanacaq, energetika, metallurgiya və kimya sahələridir. Yanacaq sənayesinin bütün sahələri hasilat vaxtı təbii mühitə kifayət qədər təhlükə törədir.

Azərbaycanda çıxarılan neft və təbii qaz son 150 ildə Abşeronun xə Xəzərin ekoloji mühitinə çox böyük təsir göstərmişdir. Abşeronun köhnə neft çıxartma sahələrində su və torpaq hədsiz dərəcədə çirklənmişdir. Elə yerlər vardır ki, neft və mazut torpağın 3 metrə qədər dərinliyə hopmuşdur və belə torpaqların rekultivasiyası mümkün deyil, ya da çox çətindir. Belə çirklənmələr bütöv Abşeronda təxminən 30 min ha-dır. Bu əsasən neft quyularının ətrafında baş verir. Qədim dövrdən neft fontanla çıxarılan zaman onu çalalara axıdırdılar, sonra isə istifadəyə verirdilər. Bu vaxt ətrafda böyük ərazilər neftlə çirklənirdi çox vaxt neft göl və digər su hövzələrinə axıdılırdı. Neftin nəqli zamanı da ətraf mühit çirkləndirilir. Bu həm vaqonlara, boru kəməri ilə və şəh də tankerlərlə daşınanda baş verir. Ona görə də Xəzəri ən çox çirkləndirən inqredientlər işərisində neft həmişə fərqlənir. Dənizdə neftlə çirklənmə təkcə onun daşınması ilə deyil, həm də dənizdən çıxarılan neftlə bağlıdır.

İES-lər kömür, torf, mazut və təbii qazla işləyə bilər. Azərbaycanda olan İES-lər əsasən mazut və təbii qazla işləyir, onların ətraf mühitə zərəri ilk növbədə atmosfərə atılan zərərli maddələrlə bağlıdır. Hər bir İES -atmosfərə 10 min tonlarla zərərli element və birləşmələr atır. Bu maddələr canlı orqanizmlər üçün çox təhlükəlidir. Onların KİH göstəriciləri Bakı, Sumqayıt, Gəncə, Əlibayramlı şəhərlərində normadan bir neçə dəfə çoxdur. İES-lər həm də su vasitəsi ilə ətraf mühitə təsir göstərir. Çünki aqreqatların soyudulması üçün suların istifadə olunur və isinmiş su su hövzələrinə atılır. Bu həmin hövzələrin temperatur rejiminin dəyişməsinə gətirib çıxarır. daha doğrusun həmin hövzədə istiləşmə gedir. Bu öz növbəsində bitki və heyvanat aləminə təsir göstərir, xüsusilə, isti sevən yosun və qamışlar meydana gəlir. Göllərdə bataqlaşmaya və fauna sıxışdırılmasına gətirib çıxarır. Ətraf mühitin çirklənməsinin 10%- yanacaq – enerji ehtiyatlarının payına düşür. Metallurgiya kombinatları çox tullantılı müəssisələrdir. Metallurgiyanın ilkin emalından başlayaraq təbii mühit çirkləndirilir. Metal filizlərinin ilkin emalı vaxtı təbii mühitin bütün ünsürləri təsire məruz qalır. Ən böyük zərər torpaq – bitki və su hövzəsinə dəyir. Sonrakı mərhələlər daha çox atmosfərə təsir göstərir.

Azərbaycan Respublikasının Səhiyyə Nazirliyinin məlumatına görə 1991-ci ildə pambıqçılıq rayonlarında hər hektara 29 kq, üzümçülük rayonlarında isə 189 kq zərərli kimyəvi maddələr düşmüşdür. Respublikada kimyəvi maddələrin sahələrə verilməsi sahələrə aviasiya vasitəsi ilə daha çox həyata keçirildi. Xüsusi ilə pambıqçılıq rayonlarında aviasiya ilə pestisidlərin səpilməsi daha geniş yer tuturdu (64%). Bu vaxt kimyəvi maddələrin su hövzəsinə hətta yaşayış məntəqəsinə səpələnməsi müşahidə olunurdu. Mis kuporosu ilə üzümlüklərin işlənməsi Azərbaycanın əksər rayonlarında torp

və suda misin normadan bir neşə dəfə çox olmasına gətirib çıxarmışdı. Kənd təsərrüfatının kimyalaşdırılması ilə bağlı yaranmış təbii ekoloji vəziyyət əhalinin sağlamlığına bu gün də mənfi təsir göstərir.

Mövzu 23. Təbiəti mühafizə sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq .

Təbiətin mühafizəsi istiqamətində milli səviyyədə həyata keçirilən tədbirlər planetar miqyasda ətraf mühitin mühafizəsi və təbii sərvətlərdən davamlı istifadə məsələlərini tam həll edə bilmir. Əvvəllər, milli hüquq təyinatlarından kənarda olan təbii sərvətlər (dünya Okeanı, Antarktida, Kosmoa) dünya dövlətləri tərəfindən intensiv istismara məruz qalırlar. Digər tərəfdən, dövlətlər öz ərazilərində təsərrüfat və digər fəaliyyətlər göstərərək qonşu dövlətlərin ətraf təbii mühitinə ciddi ziyan vurur, və da qonşu dövlətlərin ekoloji maraqlarını bu və ya digər formada pozurlar. Buna real misal olaraq Araz və Kür çaylarının Ermənistan və Gürcüstan tərəfindən həddən artıq yüksək çirkləndirilməsini göstərmək olar. Üçüncü dövlətlər tərəfindən razılaşdırılmış beynəlxalq tədbirlərin həyata keçirilməsi milli miqyasda ətraf mühitin mühafizəsi məsələlərinin həllini daha effektiv edir. Məhz bu əsas faktorlar ətraf mühitin mühafizəsi üzrə beynəlxalq hüquqi nizamlayıcı kimi rolunu artırır.

Hal -hazırda dünya ictimaiyyətini qlobal ekoloji problemlər daha çox narahat edir. Bunlar, əsasən, iqlim dəyişmələri, ozon qatının seyrəlməsi, turşulu yağışlar, səhrələşmə, bioloji müxtəlifliyin getdikcə azalması, əhali artımının yüksək tempi və təbii ehtiyatların getdikcə tükənməsi problemləridir. Ətraf mühitin beynəlxalq hüquq normaları əsasında, indiki və gələcək nəsillər naminə yerin təbii sərvətlərinin davamlı istifadə olunmasının və qlobal ətraf mühitin zərərli təsirlərindən mühafizəsinin effektiv idarə olunmasına yönəlmişdir.

Ətraf təbii mühitin beynəlxalq hüquqi mühafizəsi obyektləri içərisində 2 kateqoriya ayrılır:

1. Ayrı-ayrı dövlətlərin yurisdiksiyasına daxil olan.

2. Ayrı-ayrı dövlətlərin yurisdiksiyasına daxil olmayan.

Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq prinsipləri haqqında Azərbaycan Respublikasının qanununda aşağıdakılar qeyd olunur:

- hər bir insan əlverişli ekoloji şəraitdə yaşamaq hüququna malikdir;
- hər bir dövlət öz əhalisinin tələbatını ödəmək və inkişaf etdirmək məqsədilə ətraf təbii mühitindən və təbii resurslardan istifadə hüququna malikdir. (Bu halda dövlətin müstəqilliyi yaranır ki, bu da onun ekoloji siyasətini müəyyən etməsinə, öz iqtisadiyyatı ilə

ekologiya arasında qarşılıqlı əlaqə yaratmağa,onların elmi əsaslı əlaqələndirmə prinsiplərini reallaşdırmağa imkan verir);

3. bir dövlətin ekoloji fiavanlığı başqa dövlətin və ya onların maraqları nəzərə alınmadan təmin oluna bilməz;

4. ölkənin ərazində həyata keçirilən təsərrüfat fəaliyyəti istər ölkə hüdudlarında,istərsə də tabeliyində olmayan ərazilərdə ətraf mühitə ziyan vurmamalıdır;

5. fəvqəladə ekoloji hallarda dövlətlər bir- birlərinə köməklik göstərməlidirlər.

Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq hələlik 30 illik tarixə malikdir.70 -ci illərin əvvəlinə aşkar oldu ki,cəmiyyətlə təbiət arasında planetin biosferində baş verən bərpaolunmaz dəyişikliklərin nəticəsində insanlar üçün qlobal təhlükə problemləri yaranmışdır. Beləliklə də ətraf mühitin insanların yaşaması üçün qorunması məsələsi beynəlxalq xarakter alır.

Ətraf mühitin mühafizəsi problemi 1972 -ci ildə keçirilmiş Stokholm konfrasından sonra əsas diqqət mərkəzinə çevrildi. Bu problemin həəlinə müvafiq olaraq BMT tərəfindən müstəqil bir orqan yaradıldı və betnəlxalq miqyasda müəyyən olunmuş sahə üzrə beynəlxalq əməkdaşlıq ona tapşırıldı. **“Ətraf mühit üzrə BMT proqramı”** – YUNEP adını almışdır.Ba. qərərgah Nairobi (Keniya) olmaqla daimi fəaliyyətdədir.

